

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Samfund for Præstø Amt

Årbog 1988

Historisk Samfund for Præstø Amt

Historisk Samfund for Præstø Amt

Årbog 1988

Årbog 1988

udgivet af Historisk Samfund
for Præstø Amt

Ansvarlig redaktør:
Nils Hartmann
Appenæs gl. skole
Gavnøvej 155
4700 Næstved
Tlf. 03 80 00 60

Ekspedition:
Niels Juul Nielsen
Skelbyvej 42
4160 Herlufmagle

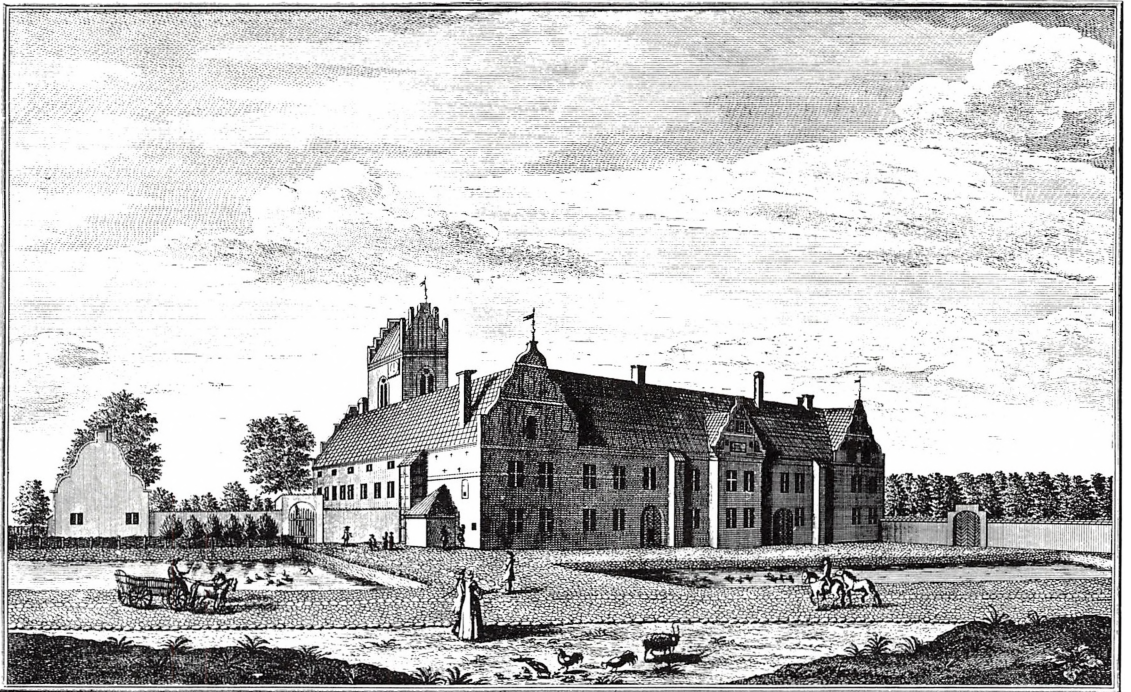
Eftertryk af årbogens artikler må
kun ske efter skriftlig tilladelse fra
forfatterne

ISSN 0107-6808

Bogen er sat med Baskerville
og trykt i Næstved Tidendes
Bogtrykkeri

Indhold

<i>Inger Hartby:</i> Herlufsholm-bønderne og kriminaliteten på Christian 4's tid.....	7
<i>S. P. Jensen:</i> Træk af landsbyens hverdag i stavnsbåndstiden. Med træsnit af Bengt G. Pettersson	73
<i>Svend C. Dahl:</i> Litteratur om Præstø amt 1987.....	98
Historisk Samfund for Præstø Amt	108
Opskrifter på gode drikke fra Næstved-egnen.....	110

Prospect of Herlysholm.

Vue de Herlysholm.

Prospect von Herlysholm.

12. 1791.

Inger Hartby:

Herlufsholm-bønderne og kriminaliteten på Christian 4's tid

Indledning

Christian IV har gennem mange år haft historikernes store interesse, og adskillige undersøgelser omkring denne konges liv og virke er ikke mindst her i »Christian IV-året« (1988) blevet præsenteret for interesserede læsere og museumsgæster. Kun få undersøgelser er imidlertid foretaget omkring livsvilkårene for de tusinder af Christian IV's undersåtter, som i hans samtid levede i samfundets lavere sociale lag.

I 1600-årene var den største befolkningsgruppe i Danmark landalmuen, som udgjorde omkring 90% af alle landets indbyggere. Landalmuen bestod af den brede bondebefolkning lige fra selvejerbønder, gård- og husfæstere, inderster og landhåndværkere til tjenestefolk og fattiglemmer. Kun meget få mennesker i denne store gruppe kunne læse og skrive, og de har derfor ikke efterladt sig deres egne skriftlige vidnesbyrd, som i dag kunne have

været uvurderlige kilder til deres hverdagsliv, tanker og normer. Denne mangel på primært kildemateriale er naturligvis også årsag til, at vi må savne undersøgelser omkring disse menneskers mentalitet. Kildebristet og tidsforløbet på ca. 350 år lægger nødvendigvis et tågeslør over de menneskelige reaktioner og vurderinger, som herskede dengang.

Alligevel er det en naturlig opgave for en etnolog at forsøge at blotlægge og forklare nogle af en bestemt persongrupperes kulturelle udtryk på en given tid. Derfor er det her forsøgt at give et indblik i, hvilke tanker og normer en del af landalmuen havde og handlede ud fra i begyndelsen af 1600-tallet. Landalmuen i Herlufsholm Birk er her studieobjektet, bl.a. fordi dens livsvilkår i høj grad er repræsentative for store dele af den danske landalmue dengang, og fordi der findes en del kilder, omend sekundære, som kan fortælle om disse menneskers liv.

Trods savnet af primært kildemateriale er det alligevel muligt at belyse i hvert tilfælde en del af landalmuens tankesæt og handlemåde på specifikke områder. Det er især mu-

PROSPECT AF HERLUFSHOLM, kobberstik af Laurids de Thurah, Den danske Vitruvius, bd. 2. Gengivet fra Fl. Tolstrup »Det ældste Herlufsholm 1560-1788«, udg. 1965.

ligt, hvis man vælger at studere mere ekstreme forhold. Der tænkes her på specielle hændelser, som kun sjældent fandt sted og derfor gjorde et stærkt indtryk i et lokalsamfunds hverdag. Det kan f.eks. være en eller anden form for alvorlig kriminalitet, og i det følgende er der som studieemne valgt tyveri og tyve i Herlufsholm Birk. Kilderne til emnet er sekundære, men dog i høj grad kvalitative, og hvis de bruges og tolkes med kritik og forsigtighed, kan de give os et temmelig godt billede af landalmuens stilling til tyveri-kriminalitet. Især er bevarede tingbogsreferater velegnede til at af-dække folks normer og handlinger, fordi et tyveri eller konfrontationen med en tyv i et snævert 1600-tals lokalsamfund var en forholdsvis sjælden hændelse. Det gjorde indtryk på landalmuen og ansporede den til at give udtryk for personlige tanker og normer.

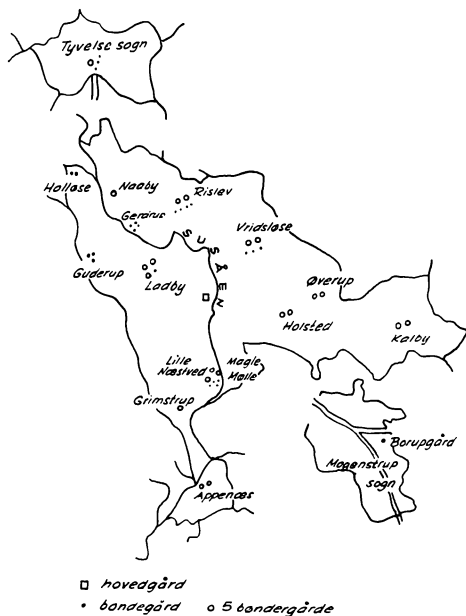
Mennesker, landskab og livsvilkår

I det følgende er der altså foretaget en analyse af de normer og holdninger, som landalmuen i Herlufsholm Birk havde til tyveri og tyve i første halvdel af 1600-tallet. Ud fra de kilder, der løbende vil blive præsenteret i teksten, analyseres og eksplificeres dele af landalmuens referenceramme og normsæt. Resultaterne hviler i høj grad på de udsagn, som disse mennesker selv har fremsat under retssager på Herlufsholm Birketing, hvorfra tingbøgerne er bevaret og udgivet for årene 1616-19 og 1630-33¹⁾.

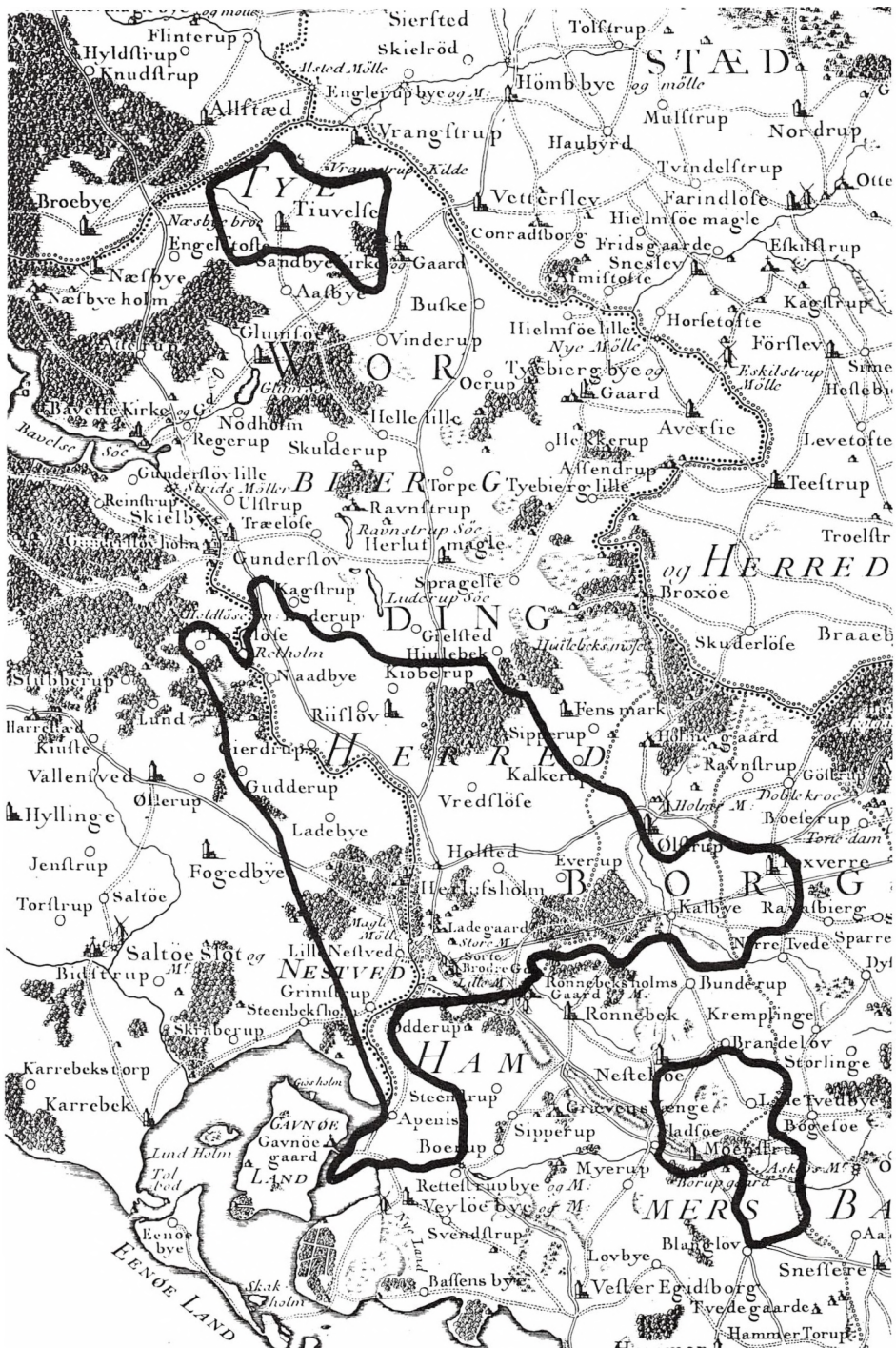
Herlufsholm-landalmuens livsvilkår var de samme som for majoriteten af den danske bondestand i 1600-årene. De lokale landskabs-

mæssige forhold betingede, at bønderne levede og producerede som slettebønder, d.v.s. at de bl.a. lagde hovedvægten på korndyrkning under et trevangsbrug, at de indgik i mange formaliserede sociale organisationer, og at den enkelte boede hele sit liv i det samme område. Bønderne var vornede og fæstere under et godsherskab, i vort tilfælde Herlufsholm Skoles ledere. Skolen var jordbesidderen og indehaver af birkeretten i området, og dens ledere udøvede både den lokale og statslige magt, hvad enten det drejede sig om fæsteforhold, landbrugsproduktion eller juridiske spørgsmål.

Efter at Herluf Trolle i 1560 havde overtaget Skovkloster og oprettet Herlufsholm Frie Skole fik han samme år kongebrev på den fri bir-

Kort over det godsområde, som Herluf Trolle og hans hustru fik ved mageskiftet med kronen i 1560. Kortet er tegnet af Flemming Tolstrup til »Det ældste Herlufsholm 1560-1788«, udgivet 1965.

Videnskabernes Selskabs kort fra ca. 1770 med indtegning af Herlufsholm godsdistrikt, som det blev overtaget ved Herluf Trolles mageskifte med kronen i 1560. I 1569 købtes desuden Lille Næstved, 1576 Fensmark og Rejnstrup og endelig i 1624 Svenstrup Gods, som dog senere igen blev frasolgt. Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret, og gengivet med instituttets tilladelse (A403/85). Copyright.

keret og pligt til at »holde et birketing og en birkefoged, som altid skal hjælpe hver mand lov og ret, som der udi birket noget haver til at tale«²⁾. Alle beboere i birket havde således Herlufsholm Birketing som deres rette værneting og skulle henvende sig dér, hvis de blev involveret i noget retsligt spørgsmål.

De fleste mennesker, der levede i birket, var fæstere under Herlufsholm Skole. De fæstede de gårde og huse og den jord, som tilhørte skolen, og de udførte hoveriarbejde på skolens enemærkejorder. Indtil ca. 1660 var Herlufsholm-bønderne gennemgående velstillede, hvilket bl.a. ses af, at der i tiden mellem 1611 og 1660 kun fandt 413 fæsterskifter sted, og heraf var kun 38 forårsaget af armod og 10 af rømning fra godset³⁾. Fæstebøndernes velstand ses også af, at de stedsmål, man betalte ved indfæstning, var høje i hele første halvdel af 1600-tallet. Et højt stedsmål krævedes nemlig som regel af den fæster, som var i stand til at betale det. Godsledelserne lod ofte stedsmålet være ligefremt proportionalt med den nye fæsters personlige økonomiske for-måen.

Herlufsholm hovedgårdjorder og bøndergods lå ind over begge de gamle Præstø og Sorø Amter. Hovedgårdens og bøndergodsets nøjagtige areal er det i dag vanskeligt at opregne, fordi abbederne på Skovkloster op til Reformationen ikke var særlig ivrige efter at offentliggøre de samlede arealtal. Heller ikke ved mageskiftet i 1560 blev jordenes udstrækning beregnet i tørretal, og først ud fra Matriklen 1664 kan det udregnes, at Herlufsholm bøndergods på det tidspunkt blev sat til ca. 940 tdr. hartkorn. Efter

mageskiftet og indtil jordernes udskiftning i 1791-94 var godsets tilliggender dog nogenlunde konstant. Der er ingen tvivl om, at det var et værdifuldt gods med god, dyrkningsegnet jord, adgang til flere naturlige vandløb, skove og vidtstrakte græsningsarealer, som Herluf Trolle fik ved mageskiftet med kronen. Til hovedgården hørte både agre, vænger, humlegårde, hestehaver, skove og fiskevande, og alt bøndergodset lå velarronderet omkring hovedgården bortset fra kun 9 ud af de 131 gårde, der i 1586 hørte til stiftelsen. Da Herlufsholm Skole blev oprettet i 1560 var der temmelig meget skov på besiddelserne, idet der hørte lidt skov til hver landsby foruden større sammenhængende skove ved hovedgården. På grund af for hård udnyttelse var skovene dog allerede i begyndelsen af 1600-årene i stærk tilbagegang, og hundrede år efter var mange skove fuldstændig udryddet. Bl.a. var skovene ved landsbyerne Nåby, Gerdrup og Blangslev helt borte, og af oprindelig bønder-skov eksisterer i vor tid kun Kalbyris og Stenskov. Navne som Appenæs Lund, Guderup Holm, Grimstrup Lund og Holsted Hestehave er nu kun gamle betegnelser på skovbevoksninger, der var engang. I begyndelsen af 1600-tallet havde landskabet omkring Herlufsholm stadig et middelalderligt præg. Langt fra al jord var opdyrket, og landsbyerne og deres marker lå omgivet af overdrev og spredt skov. På overdrevene var der naturlig græsning, men også moser og sumpe og mange steder voksede der krat, buske og store træer. Slette og spredt skov afløste hinanden, og man nyopdyrkede lodder både på mark og i skov. Den jomfruelige jord, man

nogle år tog under kultivering, lod man andre år ligge »for fæfod«. Omkring landsbyerne lå vangene med de opdyrkede agre, der ligesom hovedgårdsjorden blev drevet som trevangsbrug helt frem til 1760'erne, hvor der indførtes kobbelbrug overalt på godset. Under denne traditionelle dyrkningsform produceredes rug, byg og havre både på hovedgården og på fæstegårdene, men foldudbyttet var ikke særlig stort nogen af stederne. Selvfølgelig slet ikke sammenlignet med vore dages foldtal, men heller ikke set på baggrund af samtidens gennemsnitlige foldtal, der på uudsiftede jorder næppe gav mere end 4 1/2 til 5 fold¹⁾. I årene 1622-69 klagede Herlufsholms fogeder i deres indberetninger til skoleherren også ofte over, at foldudbyttet af rug og byg

kun var på 2 1/2 i gennemsnit. Årsagen var, at jorden var fyldt med sten, og at der var mange utilsåede pletter på steder, hvor græsset blev slået i høhøsten. Man gjorde nogle temmelig mislykkede forsøg med at dyrke hvede, og man samlede sten i markerne til gærder, dog uden at det rigtig gav økonomisk gevinst. Og da man gik over til kobbelbrug i 1700-årene, øgedes foldtallet ikke til mere end 4 1/2 på hovedgårdsjorderne og mindre på bondejordene.

Ser man nærmere på kilder som skolens regnskaber, tingbogssager og opgørelser over bøndernes landgildeydelse, får man gode oplysninger om, hvilke landbrugsprodukter bønderne frembragte på jorderne.

Landgilden var herskabets »visse indkomst«, som det kunne regne

Landsby:	1586		1664		1723		1783	
	gårde	huse	gårde	huse	gårde	huse	gårde	huse
Appenas, Vejlo sogn	10	0	10	4	8	4	8	5
Blangslev } Mogenstrup sogn	—	—	1	1	1	0	1	2
Borupgård }	1	0	1	1	1	0	1	0
Fensmark, Fensmark sogn	1	0	1	0	1	0	—	—
Gerdrup, Rislev sogn	4	0	4	1	4	1	4	0
Grimstrup, Sct. Peders landsogn	4	1	4	0	5	1	5	1
Guderup, Herlufsholm sogn	3	0	3	1	3	1	3	1
Hollose, Gunderslev sogn	2	0	2	1	2	1	3	1
Holsted, Herlufsholm sogn	10	3	10	9	10	9	10	10
Kalby, Olstrup sogn	10	1	11	4	11	2	14	5
Koberup, Rislev sogn	—	—	3	0	3	0	3	0
Ladby, Herlufsholm sogn	17	6	17	13	17	13	17	14
Lille Næstved, Herlufsholm sogn	18	18	14	26	14	28	14	20
Nåby, Skelby sogn	6	1	6	2	5	2	10	2
Rejnstrup, Gunderslev sogn	1	0	1	1	1	0	—	—
Rislev, Rislev sogn	14	4	14	3	15	5	12	16
Stenbæksholm, Fodby sogn	—	—	—	—	—	—	4	3
Svenstrup-godset:								
Basnas, Vejlo sogn	—	—	3	5	—	—	—	—
Borup, Ronnebæk sogn	—	—	1	1	—	—	—	—
Ellevænge, Ronnebæk sogn	—	—	—	2	—	—	—	—
Rettestrup, Vejlo sogn	—	—	2	2	—	—	—	—
Sibberup } Ronnebæk sogn	—	—	3	—	—	—	—	—
Stenstrup }	—	—	1	—	—	—	—	—
Svenstrup, Vejlo sogn	—	—	11	5	—	—	—	—
Tyvelse, Tyvelse sogn	8	1	8	3	10	2	—	—
Vejleby, Ferslev sogn	—	—	1	0	—	—	—	—
Vridsløse } Herlufsholm sogn	12	4	13	10	15	9	13	8
Øverup }	10	3	10	5	10	7	10	6
Ialt	131	42	155	100	136	85	132	94
Magle Mølle, Sct. Peders sogn	1	—	1	—	1	—	1	—
Overdrevsmøller, Sct. Mortens sogn	—	2	—	2	—	1	—	1
Svenstrup vejrmølle, Vejlo sogn	—	—	1	—	—	—	—	—

Hosstående skema viser bl. a., at Herlufsholm Skole i tiden fra 1586 til 1664 under sit gods havde 131-155 gårde og 42-100 huse. Når husenes antal forøgedes så stærkt, skyldtes det, at man inden for denne periode købte Svenstrup Gods, som dog senere atter blev frasolgt. Skemaet er gengivet fra F. Tolstrup »Det ældste Herlufsholm 1560-1788«, udgivet 1965.

med år efter år, idet afgifterne i princippet var uforanderlige, og de små ændringer, der trods alt skete i tidens løb, kun skyldtes opdyrkning af nye jordlodder eller ejendomsdelinger. På omstående skema er det naturligvis landgilden i årene 1585 og 1664, der har størst interesse, fordi ydelsernes art og mængde viser, hvad bønderne producerede i den behandlede tid. Samtidig fremgår det, at landgilden var næsten uændret i denne periode. Af produkternes art kan man således aflæse, hvad jorden kunne yde inden for de økologiske og teknologiske rammer, som var til stede. Mængden af rug, byg og havre skulle bruges til udsæd og foder, mens hvedemel, rugmel og smør skulle mætte skolens disciple og ansatta ved de daglige måltider.

Landgildesmørrets mængde fortæller, at bønderne havde meget kvæg på græs, men også at skolen brugte meget smør samt solgte smør. Landgilden i 1585 indbragte skolen 2616 kg. smør, eller det samme som 20,6 tønder. Af »Herlufsholm Frie Skoles Regnskab 1585-86«, (udg. 1975), ses det, at skolen selv dette år brugte godt 17 tønder smør til udspisningen. Den resterende mængde på ca. 3 tønder blev

altså solgt. Af regnskabet fremgår det, at der i alt solgtes lidt over 10 tønder, og dette tal udtrykker således, at differencen på 7 tønder blev produceret på hovedgården. Også mængden af småredsel, der blev givet i landgilde, indgik i skolens daglige husholdning, og det kan bl.a. ses, at bønderne til landgilde avlede 74 1/2-79 1/2 lam pr. år. Af disse er nogle, (i hvert tilfælde de halve), blevet leveret i slagtet tilstand, men en stor del blev sikkert leveret som levende dyr, der på hovedgårdens regning blev opfedet og senere, som voksne får, brugt på skolens bord. På skolen spistes der nemlig i 1585-86 ikke mindre end 10-12 fårekroppe om ugen, hvilket vil sige over 500 på et år. Desuden blev der spist 199 gæs, hvoraf de 84 1/2 altså var indkommet som landgilde. Derimod er det lidt af en gåde, hvad man stillede op med alle de høns, som bønderne gav i landgilde. I 1585 var det 295 stigende til 365 i 1664, men af skolens udspisning ses det overhovedet ikke, at der blev serveret høns på skolen ej heller, at der blev solgt høns. Sandsynligvis har man kun haft hønsene som æglæggere, eller måske var høns så almindelige på spisebordet, at man ikke regnede dem med som egentlig kostudgift.

"Landgildspecies"	1585	1664	1741
Rug i tønder	124	148	56
Byg i tønder	369	562	291
Havre i tønder	212	259	203
Hvedemel i tønder	8	8	-
Rugmel i tønder	144	144	-
Andet mel	-	16	-
Byggryn i skæpper	-	3	-
Peber i kg	1	1/2	-
Smør i kg	2116	2450	2172
Kalve	4	3	3
Fedesevin	8	8 1/2	-
Lam	74 1/2	79 1/2	75 1/2
Gæs	84 1/2	88	84 1/2
Høns	295	365	288
Æg i snese	48	61 1/2	48
Kontant mønt ca.	93 daler	170 daler	276 rigsdaler

Skema over landgildedydelser 1585, 1664 og 1741, gengivet efter F. Tolstrup »Det ældste Herlufsholm 1560-1788«, udg. 1965.

Endvidere fremgår det af Herlufsholm Skoles Regnskab 1585-86, hvad godsets bønder producerede ud over landgildeydelse. Skolen havde patronatsretten i birket, og som følge deraf modtog den kirketiende. Under modtaget tiende i året 1585-86 står opført de almindelige kornsorter rug, byg og havre, men også 64 skæpper boghvede, som er givet af landsbyerne Vridsløse, Holsted og Øverup. Af regnskabet ses også, at skolen af fæstebønderne købte supplement til udspisningen. I det omtalte regnskabsår drejede det sig bl.a. om 23 gæs, 177 lam og 44 kid. Købet af gedekid viser, at nogle bønder legalt kunne opdrætte geder. Ellers var der generelt forbud mod gedehold, og der førtes i 1618 på birketinget en sag, (1618,171), hvorunder bønderne fra Vridsløse blev spurgt, af hvem de havde fået lov at holde geder. Bøndernes talsmand, fæstebonden Laurits Jacobsen, svarede på sine egne og sine bymænds vegne og sagde: »...att de gieder, de haffuer huldett, haffuer de ingen loff haffdt till, men aff den aarsage, at Andrijs [en af deres grander] haffuer holdt gieder, haffuer och de holdt nogen«. Forbudet mod gedehold fandtes både på Herlufsholm og mange andre godser, fordi geder ved deres store appetit på alle slags planter, spirer og skud ødelagde alt for megen bevoksning. De var med til at forringe bl.a. skovene i en sådan grad, at man fra herskabernes side mente, at de skadede skoven, (og dermed herskabet), med meget mere, end de afkastede til bønderne.

Ifølge landgildetaksten gav Herlufsholm-bønderne i 1585 kun 8 fedesvin i afgift, men det antal afspej-

Arild Huitfeldt. Skoleherre 1583-1609. Gengivet efter F. Tolstrup »Det ældste Herlufsholm 1560-1788«, udgivet 1965.

ler slet ikke, hvor stort svineopdræt, der i virkeligheden var i området. Det viser sig da også, at man ud fra skolens regnskab over indkommet oldengæld kan se, at bønderne havde masser af svin gående på olden i godsets skove. Ved optælling fra regnskabet kan man se, hvor mange svin den enkelte landsby sendte ud på olden i 1585, og sammenlagt bliver det til 1003 svin. Hertil kom 65 svin, som ejedes af håndværkere i Næstved, og at hovedgården også må have sendt et ukendt antal på olden det år. Oldenføden i godsets skove var først og fremmest bestemt for hovedgårdens og godsboendernes svin, men i særlig store oldenår tog man også imod mange fremmede dyr. Det var dog ikke alle år, der var lige så store oldenmængder som i 1585, hvor der altså kunne sendes over 1000 svin ud i skovene. Allerede i 1588 var der tværtimod så lidt olden, at man ikke kunne opføde

svin nok til skolens udspisning og derfor måtte låne flæsk af skoleherren Arild Huitfeldt. I den forbindelse skrev fogeden at lånet skete »indtill Gud will att her bliffuer olden paa skoufferne, saa skall skollen betalle og fornøye hannom [Arild Huitfeldt] saa møyen flesk igen«. Bedre gik det i 1600-tallet, hvor der som oftest var olden nok i skovene; i årene fra 1623 til 1669 var der således 32 oldenår og 14 oldenløse år. Hvis der var udsigt til et godt oldenår, afholdt man syn over godsets skove for at beregne, hvor mange svin, de kunne føde, og før svinene blev sendt ud, blev de alle brændemærket med Herlufsholms eget mærke. En sådan synsforretning blev bl.a. foretaget i 1618, og af tingbogssag 1618,183 kan man se, hvilke skove, der var udlagt som bønder-skov, og hvor mange svin der det år kunne indbrændes. Det drejede sig om Klosterskoven og Lille Næstved Mark, der blev sat til 500 svin, Guderup Holme til 150, Kalbyris 800, Stenskoven, Fensmark Skov og Vridsløse Skov 600, Tyvelse Skov 200, Borupgaard Skov 50, Rejnstrup Skov 40 og Appenæs Lund til 60 svin. I alt kunne bønderne i 1618 ifølge synsforretningen få indbrændt 2.400 svin, hvis de havde så mange. Og det har de sandsynligvis haft, fordi det fortælles, at der ofte blev indbrændt langt flere svin, end skovene var synet til at kunne føde. De offentliggjorte tal kan nemt tænkes at være lavt sat, fordi tallene også skulle tjene som grundlag for ansættelsen af skovskylde.

Den oldengæld, som bønderne måtte betale for at få lov til at opføre svin på godsets skove, var blot een af de omkostninger, de havde ved at drive landbrug. En anden

ydelse var hoveri, som blev betalt som delvis godtgørelse for brugsretten til jord og bygninger. I skolens ordinans fra 1567 blev Herlufsholms foged bl.a. sat til at styre hovedgårdsdriften og efter behov her til bruge så mange hovbønder, som var nødvendige. Det betød, at hoveriet blev af ret ubestemt omfang, men i løbet af få år efter 1567 kom det alligevel til at ligge i forholdsvis faste rammer, fordi det sædvanebestemte arbejde i den tilbagevenden-de årscyklus til stadighed krævede næsten det samme antal arbejdstimer af det samme antal personer. Hoveriet blev udført af de bønder, der boede i Herlufsholm Sogn og de nærmeste landsbyer. De bønder, der levede længere væk fra hovedgården, kunne nøjes med at arbejde om foråret og i høstens tid og ellers betale arbejdspenge i stedet for at møde personlig op resten af året. For arbejdspengene lejede godset så fremmed arbejdskraft. Efterhånden afløstes alt hovararbejde af penge, men denne forandring var først helt gennemført omkring 1730. Hoveriet bestod først og fremmest i dyrkning af hovedgårdsmarkerne, og hver enkelt hovbonde fik tildelt sin faste opgave, som han skulle udføre på det samme jordstykke år efter år. Her skulle han pløje, harve, så og høste. Også kvinderne på godset var pålagt hovararbejde, men det var som regel kun i høsttiden og ved forskellige forefaldende lettere arbejder. Ud over dyrkningsarbejdet skulle bønderne om foråret levere tjørn til gærdelukkning på hovedgården, sætte gærder omkring rugsæden og i perioder samle og køre sten til stengærder samt plukke nødder i skovene. Desuden skulle de være med ved forefaldende re-

parations- og bygningsarbejder på skolehuset og hovedgårdens økonomibygninger.

Til hoveripligterne hørte også gående og kørende ægter, som skulle udføres efter stiftelsens behov. Gående ægter blev som oftest udført af husmænd og drejede sig sædvanligvis om at bringe breve til og fra de nærliggende herregårde eller hente skolepenge hos disciple-nes fædre. De kørende ægter blev udført af gårdmændene, der selv skulle stille heste og vogne til rådighed. Det var selvfølgelig en ekstra bekostning for den enkelte bonde, da vejene var meget dårlige og slid- det på materiellet derfor stort. Her- til kom, at der i 1617 kom ordre fra godsledelsen om, at bøndervogne- ne på Herlufsholm skulle have stør- re mål end sædvanligt for sådanne vogne. Der skulle nemlig være 2 alen mellem fadingerne, fordi de så kunne bære mere, end det var al- mindeligt på bøndervogne, og sam- tidig skulle alle gamle og nye veje anlægges i en bredde, så de passede til de nye vogne (1617,116). De kø- rende ægter bestod sædvanligvis i at bringe forsyninger til eller fra sko- len eller i eventuel transport af sko- lens ansatte eller gæster. Af skole- regnskabet ses, at de fleste ægter gik til byer rundt om på Sjælland, men dog som oftest kun til Næstved, hvor de lokale købmænd eller skip- pere, der anløb byen via Susåen, le- verede forskellige varer, som bøn- derne så hentede dér. Enkelte kø- rende ægter gik dog over lange af- stande, idet der til tider blev ind- købt fødevarer til skolen så langt borte som i Skagen (flyndere). Men det hørte dog til sjældenhederne.

Hvor stort omfanget af hoveriet var i begyndelsen af 1600-tallet kan

ikke oplyses med nøjagtighed, fordi der ikke blev nedskrevet noget ho- verireglement de første mange år, Herlufsholm Skole og Gods eksiste- rede. Der blev udfærdiget forslag til et reglement så sent som i 1696, men et endeligt reglement blev først en realitet i 1729. Enkelte op- lysninger om hoveriets omfang og art kan dog findes i Herlufsholm godsarkiv, og herfra kan det bl.a. nævnes, at der i 1614 mødte 110 hovbønder af gangen for at slå græs, og i 1633 brugtes 120 mand til at meje byg. Angående ægternes antal og rejsemål findes der ikke præcise oplysninger fra 1600-årene.

Under hovarbejdet havde bøn- derne ret til at blive bespist på sko- lens regning. I de første årtier af 1600-tallet fik bønderne tre målti- der om dagen og husmænd og de- res koner hver to. For året 1611-12 blev antallet af disse måltider gjort op til i alt at være 4.339. Ved høst, slagtning og tiendelevering fik bøn- derne desuden øl. Måltidernes an- tal og fordeling skiftede lidt i år- hundredets begyndelse, men i 1655 indførtes et fast regulativ for bespi- ningen under hovarbejdet. Det fast- slog, at »I høhøsten kan en mand fra hver gård få 1 måltid, dog at Sven- strup-bønderne kan få 1 måltid for hver arbejdsdag, [Svenstrup-bøn-

Vornedskabets ophævelse. Efter Thurah, Den danske Vitruvius.

derne var gennemgående forarmede]. Ugedagsbønder i slagteriet, urtehaven, humlehaven, teglbrændingen, kornrensningen og andre steder, kan få 1 måltid for hver arbejdsdag og husfolk 2, men der må ikke bydes til unytte eller i utide«.

Bønderne under Herlufsholm var vornede indtil 1702, og som følge deraf kunne de ikke rejse bort, hvis forholdene på godset med de ovenfor skitserede byrder ikke passede dem. De måtte betale deres stedsmål, landgilde og tiende, og de måtte udføre deres pligtige hoveri. Hvis en bonde ikke mødte på hovarbejde, blev han straffet med bøde, og når han udførte hoveri, var han ligestillet med hovedgårdens faste tyende. Efter recessen betød det bl.a., at husbonden måtte revse ham ligesom sine egne tjenestefolk og børn »med kæp eller vånd og ej med våben«. Ingen af de kilder, der behandler forholdene på Herlufsholm, fortæller dog, at bønderne indtil omkring 1660 nogensinde gjorde væsentlig modstand mod hoveriforpligtelserne eller landgildens størrelse. Tværtimod ytrede de ønske om, at tingene skulle bestå som »av arild« i de få tilfælde, hvor ændringer kom på tale. Set ud fra tidens muligheder og den rådende samfundsorden har bønderne under Herlufsholm sandsynligvis haft rimelig gode forhold. Det er selvfølgelig ikke muligt præcist at bestemme, hvor rentabelt landbruget var for fæsterne, men de ret få fæsterskifter, der skyldtes armod i tiden 1611-60, tyder på gode tilstande. Der var som tidligere nævnt kun 38 fæstere ud af 413, der forlod deres gård p.g.a. armod, mens antallet steg meget efter 1660, hvorved der også opstod et hidtil ukendt øde-

gårdsproblem på godset. Indberetningerne fra godsets fogeder fortæller også om mange gode høstår indtil 1660, og samtidig var man så heldige, at de nationale krige, der førtes i århundredets første halvdel, gik sporløst hen over området. Krigshandlinger, ødelæggelser og mangler mærkede godsets beboere ikke noget til før under svenskekrigene, der til gengæld medførte store ødelæggelser og tab.

Bønderne levede dog under livsvilkår med meget små marginaler, de måtte leve i nuet og planlagde ikke for livet, dertil var ressourcerne alt for små og fremtiden for usikker. Mortaliteten var høj, og man kunne eller ville ikke planlægge for en fremtid, som sandsynligvis var meget kort. Livet måtte nødvendigvis dreje sig om at producere til dagen og vejen, så man kunne oprettholde en så høj grad af selvkonsumtion som muligt. Store overskud, hvorpå der kunne lægges planer, var det meget vanskeligt at frembringe, efter at herskab og gejstlighed havde fået deres stedsmål, landgilde, hoveri og tiende. Bonden måtte derefter først og fremmest sørge for at brødføde sit hushold, holde og reproducere husdyr og sørge for såsæd m.m. til et kommende produktionsår. Under disse arbejds- og livsbetingelser var det derfor også helt naturligt, at bønderne slog sig sammen i forskellige former for sociale organisationer, først og fremmest i arbejdsfællesskaber.

Myndighederne og bønderne

På det overordnede samfundsplan havde landalmuen under Herlufsholm gods birketinget, hvor de nationale love blev praktiseret af bir-

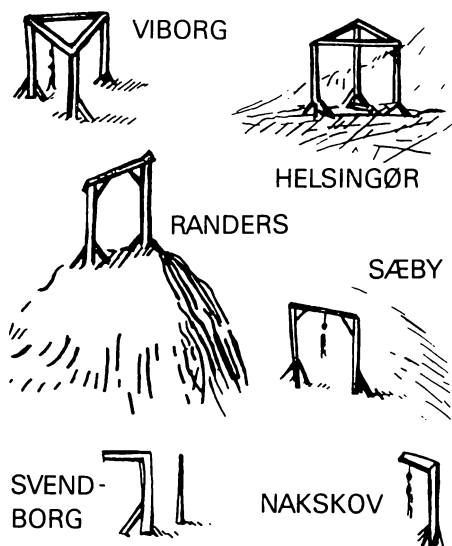
I løbet af 1600-tallet blev det almindeligt, at herredstingene flyttede indendørs i et særligt tinghus, således som det gengives på titelbladet til Christen Osterssøn Weyles juridiske håndbog fra 1641 (Glossarium Juridico-Danicum). Herredsfogeden præsidierer som dommer ved tingbordet. Ved siden af ham sidder skriveren med pen i hånd og fører de fremsatte udsagn til protokols i tingbogen. Spredt på bordet ligger gældsbreve eller andet skriftligt bevismateriale. Bogen foran dommeren kan have samme funktion, men kan også være en udgave af en af de gamle landskabslove eller en samling af de reskripter og forordninger, der i en stadig strøm fra kongemagten fastlagde rammerne for bondens tilværelse. De to embedsmænd adskiller sig i påklædning fra bønderne. Forrest de tolv tinghørere »stokkemændene«, der tre og tre sidder bænket med ansigtet mod dommeren, og som skulle være fuldtalligt til stede, for at tinget var lovligt. Mellem dem og tingbordet står to mænd og afgiver forklaring og bagest i lokalet resten af de indkaldte vidner samt tilhørere, den menige almue, respektfuldt med hættene mellem hænderne. Gengivelse fra Karen Marie Olsen: »Retspraksis og hverdagsliv i første halvdel af 1600-tallet«, Humaniora 1974-76 (1977).

kefogeden og de lokale tingfolk. De havde sammen det fulde ansvar for at alle retssager blev behandlet og pådømt, og de skulle sørge for at eventuelle idømte straffe blev eksekveret.

De fleste steder i landet blev herreds- eller birketingene afholdt under åben himmel, fordi man derved ville bevise, at retten var offentlig og fri for enhver. I Herlufsholm Birk havde man dog et særligt tinghus, som lå på hovedgårdens jord. Her kunne tinget afholdes i ly for dårligt vejr og i en bekvem afstand for skolens funktionærer.

De fleste sager, der blev behandlet på tinge, både i Herlufsholm og

alle andre steder i Danmark på den tid, drejede sig om gæld, arv, skifte, fæsteforhold, synsforretninger, lysning efter kvæg, afgivelse af skudsmål og mortifikation af signeter m.m. Ind imellem alle disse sager kan man i tingbøgerne pludselig læse om rene straffesager, som har deres udspring i begået kriminalitet. Disse sager spillede langt den mindste rolle ved tingene, og der kunne gå lang tid, uden at man behandlede en drabs- eller tyverisag. Det betød dog ikke, at man accepterede kriminalitet som et nødvendigt onde, men snarere at de alvorlige forbrydelsers tal var ret lavt. Desuden fremgår det af mange

Galgens tre hovedtyper vist med eksempler fra Re-sens byprospekter. Der findes ingen gengivelse af galgen i Herlufsholm Birk, men den menes at have været opstillet, hvor vejene fra Ringsted og Rønnede mødes ved den østlige indkørsel til Herlufsholm Skole. Illustrationen er gengivet fra Niels Kragh Nielsen: »Tyvens lod«, Skalk nr. 1, 1984.

godsers sagfaldsregistre, at de fleste små-forbrydelser blev ordnet ved, at lovovertræderen betalte en bøde til det gods, hvorunder han var fæster eller vorned.

Det retsgrundlag, man dømte ud fra på Herlufsholm Birketing i begyndelsen af 1600-tallet, var først og fremmest de gamle landskabslove, Jyske Lov og Eriks Sjællandske Lov, og desuden kongemagtens løbende recesser og forordninger. Formålet med at straffe lovbrudere står helt klart udtrykt i fortalen til Jyske Lov. Den siger bl.a., at når kongen (som gav lovene) straffer og dræber udådsmænd, optræder han som Guds tjener og lovens vogter, for at onde og uretfærdige mænd skal ræddes for det, som står i loven og derfor ikke vove at fuldføre den ondskab, som de har i sinde. De,

som ikke af guds frygt og kærlighed til retten kan lokkes til det gode, skal af frygt for øvrigheden og landets straffelov forhindres i at gøre ondt og straffes, hvis de forbryder sig. Af fortalen slås det altså fast, at det var Guds og kongens lov, der skulle respekteres. Det er iøjnefaldende, at kirkens og kongens påbud tillagdes lige stor magt, og dette forhold gjorde sig stadig gældende i de efterfølgende århundreder. Reformationen i 1536 betød stadig ikke en afskaffelse af kirkens herredømme over samfundslivet, snarere en udskiftning af én form for herredømme med en anden, og efter Reformationen ser man derfor kirkens medvirken til en reglementering af livsførelsen inden for alle sfærer af både det private og det offentlige liv. Gensidigt støttede kirken og kongemagten hinanden, fordi kongen via sine love skulle sikre samfundets fred og beskytte samfundets svage, hvilket var en indlysende fordel for begge parter. Både lovgivning og retspraksis i 1500- og 1600-årene prægedes af angsten for Guds visse vrede og hævn, hvis retfærdigheden ikke skete fyldest, og forbrydere ikke blev straffet. Befolkningen måtte ikke forbryde sig mod »Guds Lov«, som den var foreskrevet i Mosebøgerne, og den blev grundigt belært herom under hyppig kirkegang og katekisering af ungdommen.

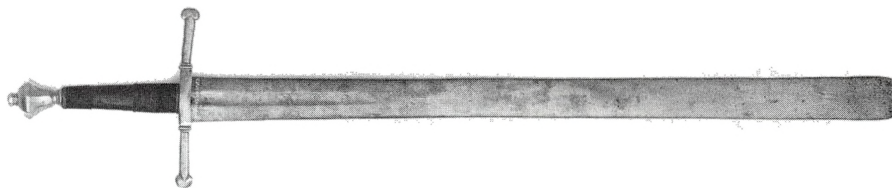
Den dømmende myndighed straffede altså forbrydere på Guds og kongens vegne, og efter Reformationen støttede man sig til mange af principperne i mosaisk ret. Dog var der et tydeligt mildere syn på mange forbrydelser, og man anvendte ikke mere talionsprincippet, der krævede »øje for øje« og »tand

for tand«, selv om mosaik ret stadig brugtes på de alvorlige forbrydelser som trolddom, incest og sodomi. Indeholdt i tidens retsopfattelse var også den mening, at en forbryder krænkede lovgiveren, og at forbrydelsen var at betragte som et fysisk overgreb på den lovgivende hersker, fordi lovens styrke var herskerens styrke. Det vil derfor sige, at brud på kongens lov i videste udstrækning kunne opfattes som en ugudelig gerning og et forsøg på samfundsomstyrtende virksomhed samt majestætsfornærmelse. Den dømmende og den udøvende myndighed, hvilket i 1600-årene vil sige tingets personale, straffede således på kongens vegne de forbrydere, der overtrådte kongens lov. Småforbrydelser med bøder og store forbrydelser med døden. Straffens rolle har sandsynligvis siden de ældste tider haft en nær forbindelse med de produktionssystemer, hvori de forekom. Således er det blevet hævdet, at man fortrinsvis idømte legemlige straffe i feudalsystemer eller i samfund med svagt udviklet pengeøkonomi, fordi den menneskelige krop i de fleste tilfælde var det eneste, som hos den enkelte var tilgængelig for straf. Målet med en straf, der blev rettet mod kroppen, skulle være at tæmme og underkue kroppen og dens kræfter, hvilket igen kunne skaffe herskeren og øvrighedsud-

øverne en lydige og disciplineret befolkning, der bøjede sig for det givne samfundssystem.

Samfundets strafferamme over for notoriske tyve spændte vidt alt efter, hvor stor værdi det stjalne havde. Man kalkulerede med »stort tyveri« og »ringe tyveri«. Det første gjalt tyveri af genstande til en værdi over 1/2 mark i penge, og »ringe tyveri« selvfølgelig mindre værdifulde genstande. Straffen for »stort tyveri« var den alvorligste af alle straffe, nemlig døden ved hængning - dømt til »galge og gren, høj og hedensk jord«, som det kaldtes. Andre straffe kunne være af økonomisk art lige fra små bøder til hovedlodsfortabelse, forvisning fra hjem-byen, landsdelen eller riget, strafarbejde eller lemlæstelse ved afskæring af ører eller brændemærkning på pande og kind. Efter idømmelse af sådanne nationale straffe fulgte desuden altid kirkens straf. Altså en supplerende kirketugt, som kunne dømme en lovbyrder til åbenbart skrifte i kirken eller ligefrem ekskommunikation.

Uanset hvilken straf en tyv blev idømt, medførte det dog altid tab af den personlige ære. Æresstraffen blev derfor også betragtet som den alvorligste straf efter dødsstraffen, fordi der var et uoverstigeligt skel mellem ærlige og uærlige folk. Fortabelse af æren betød, at den ære-

Boddeelsværd fra Næstved. Næstved Museum. ECR-reklamefoto.

løse i al fremtid indtog en pariastilling overalt i samfundet blandt ærlige folk. Tyveri blev i sig selv anset som en æreløs gerning, og dermed var tyven at betragte som en æreløs person. Denne æreløshed hængte ved ham i alle livets forhold, og ingen »ordentlige« mennesker ville eller turde have noget med ham at gøre. Den æreløse mistede alle sine rettigheder i samfundet. Han kunne bl.a. ikke optræde i retssager hverken som part eller vidne, fordi hans ord ikke længere stod til troende, og han havde intet krav på retsbeskyttelse, fordi han jo ingen ære havde, der kunne krænkes. Desuden var han udelukket fra alle håndværkslaug, så han kunne ikke ernære sig som håndværker. Den æreløses liv måtte leves blandt andre æreløse mennesker så som bødlen, rakkeren, natmanden eller det omvandrende pjalteproletariat, og når han døde, blev han begravet i uindviet jord sammen med andre æreløse, så æresstraffen rakte således også ud over døden.

Bøndernes eget retsvæsen

Under det statslige retsplan fandtes der i godsområdernes enkelte landsbyer bylag, som styrede fællesskabets sociale organisationer og et internt retsvæsen. Alle steder hvor mennesker levede og arbejdede sammen, var det dengang som nu nødvendigt at have faste samspilsregler, og det var dem, bylaget forvaltede og håndhævede til fælles bedste for alle i landsbyen. Bylaget var således en ledende og sammenholdende institution, der sikrede bønderne en høj grad af autonomi indadtil og satte dem i stand til at optræde som en enhed udadtil, specielt over for herskab og juridisk

myndighed. Bylaget som institution har bestået i de danske bondesamfund siden middelalderen; det kan ses af de bevarede kilder, men der er ingen tvivl om, at bylaget under en eller anden form er endnu ældre, idet sådanne sammenslutninger nødvendigvis er opstået i de tidligste agrare samfund, hvor man haft institutionaliserede dyrkningsfællesskaber.

Bylaget udgjordes i princippet af alle granderne i en landsby. Dog var det i realiteten kun gårdmænd, som var beslutningsdygtige medlemmer, idet der var forskel på bøndernes sociale status og den deraf følgende personlige indflydelse. Alle i landsbyen lige fra præst til husmand skulle dog respektere bylagets kollektive bestemmelser og aftaler.

Herlufsholm. Fra Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv.

Gårdmændene mødtes på byens gæstævne for at planlægge og regulere de fælles landbrugsarbejder, men selv om husmændene havde pligt til at deltage i dyrkningsarbejderne efter disse bestemmelser, kunne de ikke deltage i gæstævnet. Heller ikke kvinder kunne være medlem af bylaget, men de kunne dog i undtagelsestilfælde repræsentere deres ægtemænd på gæstævnet, enten direkte eller ved en mandlig substitut.

Bylaget arrangerede, ledede og holdt tilsyn med de fælles landbrugsarbejder, og som grundlag og rettesnor herfor havde laget nedskrevne »vider og vedtægter«, som var vedtaget af alle bymændene i fællesskab og underskrevet af dem alle enten med navn eller bomærke. I spidsen for bylaget stod oldermænd, der skulle tilse, at de truffne beslutninger blev ført ud i livet. Til sin hjælp havde han som regel et par bisiddere. Hvervet som oldermænd gik på omgang mellem byens gårdmænd, som valgtes til posten for et år af gangen. Oprindeligt blev oldermændens hverv betroet landsbyens ældste mænd, (olding=oldermænd), men senere opretholdtes dette alderskriterium ikke, og enhver respekteret gårdmand kunne beklæde posten, som han efter valg i øvrigt ikke kunne undslå sig fra at påtage sig. Oldermænd opbevarede landsbyens skrevne vedtægter, og han havde pligt til at oplæse dem for alle nye medlemmer af fællesskabet. Kunne han ikke læse, måtte han lære vedtægterne udenad. Respekt for byloven blev indprentet alle deltagere i byens fælles liv, og oldermænd stod som samlingspunktet, der forsvarede og formidlede lovens bestemmelser. Derfor

var det ham også pålagt at passe godt på dette eneste skrevne grundlag, fællerne havde for deres hverdag. Således står det beskrevet i landsbyen Kvarmløses vider og vedtægter, at »skråen skal velbevares af oldermænd under 1 tønne øls fortabelse«. Og »to gange skal denne byskrå læses om året på gæstævne eller i gildeshuset; dog straks bære hende hjem igen, før end de begynder at drikke, at der ikke spildes på hende«. Oldermænd havde desuden byens horn eller tromme i sin varetægt. De blev brugt, når grønderne skulle kaldes sammen til gæstævne for at træffe beslutninger vedrørende landsbyens fælles anliggender. Oldermænd afgjorde sammen med de andre gårdmænd i byen, hvornår man skulle begynde at høste hø eller korn og opgive hegnene omkring vangene. Han skulle »gå gærdegang« sammen med sine bisiddere eller andre udpegede mænd for at se efter, om gærderne var forsvarligt lukkede, så kvæget ikke trængte ind og åd af afgrøderne. Han og andre grønder førte tilsyn med, om alle i landsbyen plantede de forordnede pile- og æbletræer, og om ildstederne i gårde og huse var i så god stand, at man ikke risikerede ildebrand. Desuden måtte han påse, at byens fælles avlsdyr, bytyren og -ornen, blev passet og fodret som de burde; disse dyr blev nemlig købt og holdt af byens folk i fællesskab, og opstaldningen af dem gik på omgang mellem grønderne. Endvidere havde oldermænd ret og pligt til at foretage ransagning i gårde og huse, hvis der var mistanke om, at beboerne skjulte tyve, tyvekoster eller fremmede uden lovlig hjemmel til at opholde sig i byen. Skete der overtrædelse af

landsbyvedtægterne skulle oldermanden idømme bøder (vider) efter reglerne og inddrive disse til bylaget. Kunne den dømte grande ikke betale viden, der altid bestod i øl eller penge, skulle oldermanden foretage pantning i den skyldiges personlige ejendom. Det øl, der blev erlagt som vide, blev drukket på gæstævnet eller under andre fælles sammenkomster bl.a. i gildehuset, hvis landsbyen havde et sådant til sin rådighed. Hvis viden var betalt i penge, blev de anvendt til byens fælles anliggender eller til hjælp for fattige eller brandlidte grander.

Bylaget som social organisation var almindelig udbredt, og det havde især en betydelig social magt i de landsbyer, hvor de økologiske forhold betingede mange og vidt forgrenede arbejdsfællesskaber. Der, hvor man havde få fælles økonomiske interesser, var der ikke brug for så fasttømrede organisationer, men især blandt slettebønder, som jo havde meget dyrkningsegnet jord og stor kornproduktion, var bylaget og andre sociale organisationer næsten uundværlige. Også for bønderne under Herlufsholm havde fællesskabet og dets sociale organisationer stor betydning. Til belysning af dette er det så heldigt, at vider og vedtægter for Lille Næstved og Ladby er bevaret, og de skal gengives og diskuteres i det følgende. Vedtægterne gælder for begge landsbyer, der havde fælles græsning på overdrevet uden for byerne, og de er nedskrevet i Lille Næstveds gildehus 1575/76. De er de ældste kendte og bevarede sjællandske vedtægter, der har undgået så mange andre arkivaliers største fjende: ild, vand og mus. Mellem alle landsbyerne under Herlufsholm gods

havde bønderne et så nært samarbejde, og deres arbejde i så høj grad samme karakter og vilkår, at vedtægterne for Lille Næstved og Ladby må beskrive forhold, der var gældende overalt i området. Det bekræftes også af, at godset i begyndelsen af 1700-årene lod udarbejde en fælles bylov for alle Herlufsholms landsbyer. Vider og vedtægter for Lille Næstved og Ladby findes trykt sammen med mange andre danske landsbyvedtægter i »Danske Vider og Vedtægter« udgivet af P. Bjerge og T.J. Söegaard, 1904-06.

Lille Næstved, Ø. Flakkebjerg herred.

En ret copi af Lille Nestved byeslov sammenskrefven anno 1575, der mester Hans Mickelssøn var forstander och sognepræst, och confirmeret samme år af Albrekt Oxen til Nielstrup, da skoleherre ofver Herlufsholms adelige fri skole.

Om hegnet och vedtegt udi marken:

1. Item først og fremmerst skulle vi alle och hver for sig vere forpligtige at holde den, som kand tage vare på marken. Hvo derimod findis gienstridig och icke ville achte sit eget sagn så vel som menige mends, bøde 4 sk.

2. Item at hver mands gierder for rugvangen skal være gablukte otte dage før st. Valborg dag ellers skal de gifve, som brøster findis hos, 1 sk. for hvert gierde, som icke er lovligt lukte.

3. Item hvilken mands gierder, som icke er lovligt lukte på st. Valborg dag, och gjør siden skade efter, bøde 1 fierring øl.

4. Item skal vor bygvangsgierder ve-

re vel lukt med ris och stafre tredie pindsedag, eller gifve granderne 1 fierring øl.

5. Item om nogen bryder hul på nogen mands gierder och enten rider eller ager derigiennem, bøde 1 fierring øl.

6. Item hvo som holder sit kveg i vangen eller st. Valborg dag, nær gierderne ere lukte, bøde 1 sk. for støcket.

7. Item hvo som bryder byes folled og tager sit kveg derud uden foldegjemmerens minde, bøde en tønne øl.

8. Item hvo som ager ofver anden mands korn, som ligger meied, bøde 1 sk. for hver ager, hand ager ofver.

9. Item hvo som ager eller rider igiennem vangeledet, och icke lucker det efter sig, bøde 1 sk.

10. Item hvo som hugger noget på anden mands, uden hand hafver det i hans minde, hand bøde 1 tønne øl til lafvet och en oxen til skolen, och skal hand minde på, hvis hand hugget hafver.

11. Item om nogen hafver sine øg eller heste udi tyere, och de slipper løs, bøde 1 sk.

12. Item om nogen mands kveg gjør anden skade enten på hans korn eller fæmon, da skal fornemste skade vurderis af fire mend, som uvillige ere. Og hvad skade blifver af disse fire mend vurderet for, det skal hand, som kveget åtte, indlegge til den, som skaden fik, inden otte dagen derefter eller hafve det i hans minde eller bøde 1 fierring øl.

13. Item hvo som helst, der indfører sine heste eller inddrifver noget sit kveg udi aufret, førend det sker med menige brødris samptycke, bøde 1/2 tønne øl.

14. Item hvem som tyrer sine heste,

og eller andet femon på anden mands eng, ager eller beder, ner de står i grøde, hand bøde for hver tyrslag 4 sk., och dertil vederlegge skaden efter fire mends tycke.

15. Item hvo som holder ugafnligt kveg i felleden uden menige mands samptycke och vidtecht, bøde 1 fierring øl.

16. Item hvo som holder uvant hunde, der bider eller rifver nogen mands får eller lamb, och de derom påmindis ock icke vil føre råd ved, bøde 1 fierring øl.

17. Item hvilken som holder skabbede øg eller heste, bøde 1 fierring øl och skille sig siden strax ved denem.

18. Item efterdi vi hafve allesammen en gang på vor gadestefne forsoeret, at vi icke ville hafve gieder, da vil vi, at ingen skulle holle dennem efter denne dag. Hvo der findis at holle dem, bøde 1 tønne øl.

19. Item hvilken mand som gifver sine øg i rugmarken efter st. Mortens dag, bøde 1 fierring øl.

20. Item hvilken mand, som kveg dør for och kaster det på gaden for hver mands gang och icke vil føre eller slebe det af by, bøde 1 fierring øl.

21. Item hvilken som setter sine øg i tyre och hafver føl med sig, uden hand hafver icke andet øg at age med, bøde 1 sk.

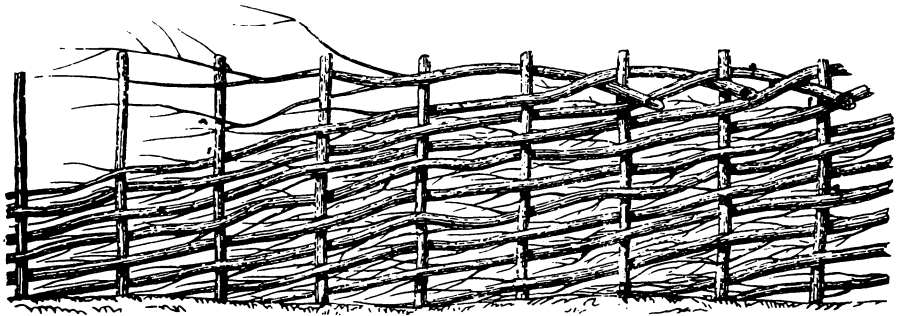
22. Item hvo som fløtter anden mands korn på sin ager, och setter sine heste i steden, bøde 2 sk.

23. Item hvo som stefner anden mands piler eller rodhugger denem, bøde 1 fierring øl.

24. Item hvo som tager en anden mands sti eller stibo op, bøde 4 sk.

25. Item hvo som tager stafre af anden mands gierder, bøde 4 sk.

26. Item ingen mand skal leie sin

Risgærde. I fællesskabets landsbyer var den dyrkede jord og ofte også toften og jorder, som stødte op til gade og vej, skove, enghaver og hestehaver heget af gærder. På øerne brugte man ofte risgærder, mens man i det Jyllands skovfattige egne anvendte græstørusdiger. Gengivet efter Nils Hartmann: »Landsbyen - stavnband og udskiftning«, 1987.

jord uden dennem, som bor i by med hannem. Hvo herudi findis skyldig, bøde 1/2 tønne øl til lafvet och til herskabet en stud.

27. Item ingen skal tage fremmet fæmon i græsgang, uden det sker med menige mends samptycke. Hvo herimod sig fordrister at giøre, bøde en tønne øl.

28. Item om nogen grafver alfar ageveie igien i sandgrafver eller andensteds, hand skal vere falden for 1 fierring øl.

29. Item hvo som icke kommer på gaden til byefogeden, efter at hand hafver bleset tre gange omkring i byen i hornet, hand bøde 1 sk.

30. Item hvo som helst, der lader sin plog slæbe på anden mands hofvetager, som er sået, gielde 1 fierring øl.

31. Item hvo som slår fra anden, rifver hans eng eller pløier fra hannem och vil det godvilligen icke igien udlegge, bøde 1 fierring øl.

32. Item når mand pløier til hafre i rugmarken, skal ingen lade sit kveg gå løs men udi åg, så det icke gjør skade på rugen, som sådt er. Hvo herimod gjør, bøde til lafvet 2 sk.

Vedtegt som er vedtagen af Lille Nestved og Ladby mend at enne kveg til gresgang.

Anno domini 1576 den 11. juli der både Lille Nestved og Lodby bymend vare forsamlede i Lille Nestved gildeshus udi mester Hans Mickelssøns inspektoris udi Herlofsholms frie skole, Madts Knudtsøns birkefogets och Peder Skrifvers nerverelse, som var foget på Herlufsholm, da blev vedtagen af begge disse byer, at hver år, når Clostermarken stod i fellet eller afrød, skal de beramme en vis dag at komme sammen af begge disse byer och da enne, hvis kveg både de self hafde, och hvis de hafde indloftet til gresgang af udbysfolk. Och skulle oldermanden fremgå med fire de fornemste gildebrødre af hver by, når sådan ening sker, och med deris helgens eæd bekende, de icke hafve mere indlifvet, end som der optegnet vorder. Findis siden nogen herimod enten at giøre eller hafve gjort, hand bøde 1 tønne øl til begge byer.

Hvis andet mere, som findis udi fornefnfte Lille Nestved byes lov och vedtegt, angår allene mest deris gildis apparat och skik, och er lidet nyttelig.

Vedtægternes 32 punkter drejer sig alle først og fremmest om land-

brugsdriften i vangene og arrangementer vedrørende fælles græsning på den hvilende vang, »fælleden«, og på overdrevet. Vedtægterne pålægger bønderne den nødvendige gærdelukning omkring rugvangen før Valborg Dag (1. maj) og omkring bygvangen senest tredje pinsedag. Disse forholdsregler var vigtige for at holde kvæg og svin ude fra afgrøderne. Desuden rummer vedtægterne almindelige regler for nedbrydning af gærder, om løsgående kreaturer, tøjrlagning, frapløjning eller høst på anden mands jord og forbud mod at holde skabede heste eller uvane hunde. Endvidere præciserer vedtægterne, at Lille Næstved- og Ladby-folkene havde »forsvoret« at ville holde geder, ligesom det sås af tingbogen 1618, at Vridsløse-folkene havde. Hvis nogen alligevel holdt geder, skulle han betale 1 tønne øl til bylaget, den højeste bøde, der overhovedet kunne idømmes til laget alene. Bødens størrelse er sandsynligvis et udtryk for, at forbudet ofte blev overtrådt.

Bønderne, eller viderne som de jo kaldtes, bestod dels i øl og dels i penge. To af viderne var noteret med dobbelt bod, idet der ved overtrædelse af vedtægten skulle betales både til laget og til herskabet. De to paragraffer drejer sig helt tydeligt om forhold, som Herlufsholm Skoles ledere havde stor interesse i ikke blev overtrådt. Den første (§10) forbyder nogen at »hugge noget på anden mands uden hand hafver det i hans minde«. Denne paragraf må ses som et generelt tyveriforbud fra skov eller anden træbevoksning. Skolen havde nemlig uindskrænket ret til alt træ, der voksede i skovene, på overdrevene og på de bortfæstede arealer. Bønderne havde kun ret

til at sanke smågrene og kvas til brændsel; alt andet træ måtte kun borttages efter udvisning eller mod betaling. Den anden paragraf (§26), som ved overtrædelse medførte bod både til bylaget og til skolen, forbød nogen bonde eller hele bylag at udleje deres indfæstede jord til udenbys folk. Årsagen til forbudet skal ses i, at skolen suverænt ejede jorden, bønderne havde kun »lejet« brugsretten. Det er klart, at hvis nogen af de to paragraffer blev krænket, ville det skade bønderne, men så sandelig også skolen. Bondens indtjeningsevne ville blive forringet og hans værdi som skolens fæster nedsat, samtidig med at skolens ejendom uretmæssigt blev givet bort. Viderne for de to overtrædelser var henholdsvis 1 tønne øl til bylaget og 1 okse til skolen og 1/2 tønne øl til laget og 1 stud til herskabet. I begge tilfælde var det en stor bod set i forhold til de andre berammede i vedtægterne. Størstedelen af de andre vider var kun sat til 1 fjerring øl eller 1 skilling i penge. Dog skal det bemærkes, at vedtægterne i første række kun omhandler forhold, som måtte være til gavn for bønderne og deres fælles liv. De to paragraffer, hvori man kan se godsherskabets interesser skinnende igennem, er sikkert blevet indføjet under krav fra skolens foged, der sammen med birkefogeden og birkeskriveren var til stede, da vedtægterne blev nedskrevet i Lille Næstveds gildehus.

Tager man udgangspunkt i Herlufsholm Frie Skoles Regnskab 1585-86 og Herlufsholm Birks Tingbøger 1616-19 og 1630-33, findes der adskillige flere belæg for de former for sociale organisationer, som bønderne i godsområdet havde. I

flæng skal blot nævnes, at man holdt fælles bytyr(e), betalte byskat til byens tarv, holdt syn på ildsteder, praktiserede nabolån og tjenesteydelser i vid udtrækning med hensyn til husdyr, køretøjer, redskaber og klæder samt lejede ekstra jorder, som blev drevet i fællig. Flere byer, bl.a. Vridsløse, Grimstrup og som der står i ovenstående vedtægter Lille Næstved havde gildehus, hvor bylagets møder og fester blev holdt, og det indkomne øl fra viderne blev drukket. Desværre slutter Lille Næstveds og Ladbys vedtægter med en bemærkning om, at hvad der er nedskrevet om Lille Næstveds »gil-desapparat og skik, er lidet nyttelig« og derfor ikke medtaget i renskriften. Det havde ellers for os i dag været meget »nyttelig«, at få præcise oplysninger om dette socialt set vigtige område. Af andre bevarede vedtægter fra landsbyer i nærheden af Herlufsholm Birk, kan man dog læse, at gildeskikkene først og fremmest drejede sig om regler for deltagernes personlige og indbyrdes opførsel. Det var således forbudt at true hinanden, bande eller føre uhøvisk tale. Man måtte kun drikke øl, der var udskænket af oldermandens bisidder og ikke selv forsyne sig fra øltønden uden forlov. Oldermandens pligter opregnes, og det pålægges festdeltagerne at tale ærbødigt til ham og adlyde hans ordrer. Sammenkomsterne i gildehuset og de forskellige årtids- og højtidbestemte fester samt arbejds-gilderne havde utvivlsomt stor betydning for grandernes indbyrdes sammenhold. Uoverensstemmelser og stridigheder kunne lettere bilægges i et festligt lag, og disse afslappede stunder midt i en slidsom hverdag havde en terapeutisk virkning, som

også var befordrende for fællesskabet, når det drejede sig om det daglige arbejde. Beboerne i de tætte landsbyområder blev trænet i tål-somhed og tålmodighed; en faktor, der var medvirkende til at ruste dem til et liv og en mentalitet, der vil blive nærmere belyst i det følgende.

Bylaget havde altså kompetence til at ordne så at sige alle interne forhold, både hvad angik arbejdsfordeling og stridsspørgsmål. Enhver grande, der havde problemer eller noget at klage over, skulle henvende sig til sit bylag med sagen, før han henvendte sig til herskab eller ting. Det nære fællesskab på så at sige alle dagliglivets punkter medførte også, at et eventuelt brud på denne regel ville være blevet anset som brud på grandernes indbyrdes solidaritet. Bylaget forsøgte da også altid at ordne alle lovbrud og stridigheder hjemme i byen og gik først på tinge, hvis dette ikke lykkedes. Ligeledes indtrådte bylaget som sagsøger eller sagsøgt i de tilfælde, hvor alle bymændene var indblandet. Det kunne eksempelvis ske, hvis der opstod strid mellem to landsbyer om grænsningsretten på overdrevet. Sideløbende med det reelle arbejdsfællesskab bestod der således også et procesfællesskab. I tilfælde af proces blev bylaget (=fællesskabet) repræsenteret af oldermanden, der mødte som talsmand for de menige bymænd i landsbyen.

Nogle interne landsbysager var det dog nødvendigt at afgøre både i bylaget og på tinge eller ved et forlig med herskabet. Denne dobbelte rettergang fandt sted, hvis der var begået ulovligheder, der krænkede såvel landsbylovens vedtægter som

herskabets rettigheder og forbud. En anden årsag til, at en ellers intern sag kunne ende på tinge var, hvis et indgået forlig mellem to eller flere bymænd blev brudt. Så måtte sagen nødvendigvis behandles på tinge, for at man kunne få genoprettet arbejds- og samlivets fred.

Fra herskabernes side var der en vidtrækkende anerkendelse af, at bylagene i så høj grad som muligt skulle holde justits og orden ude i landsbyerne, og at bylagenes én gang trufne afgørelser skulle stå ved magt. Således var det også i Herlufsholm Birk, men herskabets og øvrighedens anerkendelse fik også til følge, at tingbogsmaterialet kun sparsomt belyser, hvornår tinget greb ind i bylagenes kompetence. De få sager, der findes, viser dog, at man kun blandede sig, hvis sagerne var gået i hårdknude ude i landsbyerne, og at hensigten med indblandingen altid var at finde en god og rimelig løsning for alle parter. De sager, der prøvedes for retten på tinge, sendtes ofte tilbage til det lokale bylag med påbud til bymændene om, at rette sig efter deres bylov og lade oldermændene skaffe dem lov og ret ifølge deres egne vedtægter, så længe de stod ved magt. Især i sager vedrørende pantning kunne det ske, at en bymand, der følte sig forurettet, henvendte sig på tinge for at få bylagets afgørelse omstødt. Oldermændene havde som tidligere nævnt udpantningsret, men netop pantning kunne være et ømtåleligt punkt, fordi pantet sædvanligvis bestod af en nyttig eller sjældent ejendel. Landbrugsredskaber eller andet, der var nødvendigt i dyrkningsarbejdet, blev sjældent eller aldrig taget som pant, dertil var de for

uundværlige både for den enkelte og for hele fællesskabet. Men selv i tilfælde, hvor en udpantet person har bragt sin sag op på tinge, viser tingbøgerne, at øvrigheden klart har anerkendt bymændenes ret til at ordne deres interne sager, og at bylaget som varetager af lov og orden ude i landsbyerne var påskønnet af herskab og myndighed. Det må også ses som en naturlig følge af, at bylaget og fællerne havde et tilbunds gående kendskab til de hændelser, der udspillede sig i lokalsamfundet, og kunne pådømme dem langt retfærdigere end det officielle ting.

Interne straffe og sanktioner

Hvis et medlem af bondesamfundet krænkede de herskende samspilsregler, behæftede han eller hun sig ganske automatisk med en anomali, som i hvert tilfælde i 1600-årene var helt uacceptabel. I det snævre lokalsamfund kunne en afvigelse fra de én gang vedtagne normer af social eller kulturel karakter ikke let skjules, og lokalsamfundets sanktioner trådte straks i kraft, når et misforhold kom for dagens lys. Blot mistanken om en begået, men måske hidtil hemmeligholdt kriminalitet eller anden samspilskrænkelse udløste sanktionerende modforholdsregler over for gerningsmanden.

Hvis et medlem af bondesamfundet blev erklæret for at være »vitterlig tyv«, havde vedkommendes lokalsamfund mange sanktioner at tage i anvendelse. Tyveri blev opfattet ikke blot som en krænkelse af de juridiske landslove, men også som en trussel mod tyvens egne fæller i landsbyen. En tyv var æreløs både i storsamfundet og i sit eget lokalsamfund, og hans vanære forplante-

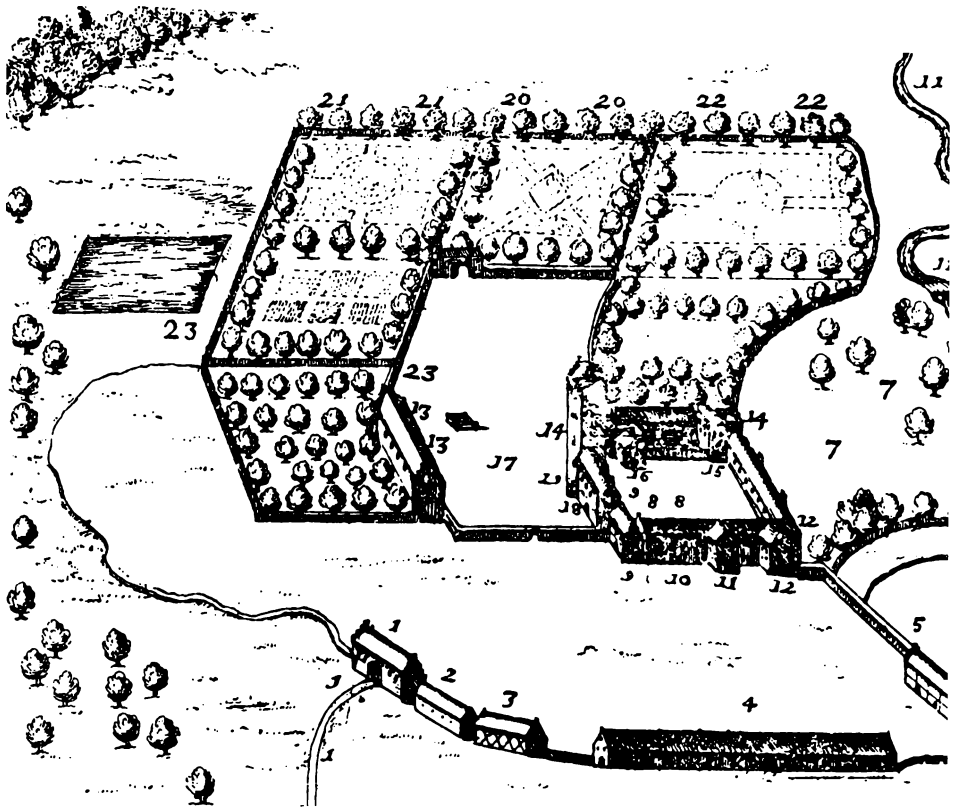
de sig til hele hans familie, der lige-
som ham blev behandlet som pari-
aer.

Det lokale mikrosamfund i Her-
lufsholm Birk udgjordes i 1600-åre-
ne af de almindelige beboere (land-
almuen) og af Herlufsholm Skole
og dens ledere. Det vil sige, at man
må betragte mikrosamfundet som
bestående af mindst to lag, nemlig
landalmuen og den lokale magthav-
er. Begge parter stod i givet fald
som en sanktionerende instans over
for personer, der gjorde sig skyldig i
lovbrud på mikrosamfundets hæv-
d-vundne samspilsregler. Sanktioner-
ne var de adfærdsregulerende og
konfliktløsende midler, der skulle
hjælpe til at få hverdagen og ar-
bejdslivet til at fungere tilfredsstil-
lende, og det ligger i sagens natur,
at der måtte være forskel på de
sanktioner, som blev taget i anvend-
else, når de blev iværksat på foran-
ledning af almuen eller af godsher-
skabet.

I Herlufsholm Birk havde altså
både godsledelsen og lokalbefolk-
ningen mulighed for at iværksætte
forskellige former for straffe og
sanktioner. Det drejede sig fra gods-
ledelsens side i første række om
økonomiske straffe og fæstefortar-
belse. Bylagets forholdsregler kun-
ne bl.a. være midlertidig udelukkelse
fra de sociale organisationer, perma-
nent forvisning fra landsbyen eller
straffe af psykologisk art. Alt-
sammen med det formål at hindre
en forringelse af fællesskabet og
dets trivsel. Desuden skete det, at
landsbyfællerne i den almindelige
dagligdag sanktionerede over for
og »straffede« en fælle gennem sladder
og stigmatiserende omtale af
den, der havde gjort sig skyldig i et
lov- eller normbrud.

Herlufsholm Skole skulle som
indehaver af birkeretten påse, at
landslovene blev overholdt, men
også som herskab for jordegodsets
fæstere tilgodese den interne drift
inden for gods-sfæren. Skolen og
dens ledelse havde samme status
som de fleste adelige godsejere på
den tid, og det betød, den havde sa-
gefaldsret og hånds- og halsret på
godset. Sagefaldsretten gav skolen
mulighed for at aftinge forskellige
mindre lovbrud, begået af godsets
beboere. Disse bøder, der kunne be-
stå af penge eller naturalier, var så-
ledes en indtægtskilde for skolen.
Hånds- og halsretten gav skolen ret
og pligt til strafforfølgning og effek-
tuering af idømte straffe. Foruden
sagefald havde skolen ret til kapita-
ler, hvortil der ingen arvinger var,
og til forbrudt gods og førlov.

I Herlufsholm Skoles regnskaber
finder man sagefaldsregistrene, og
det ses heraf, at skolen har benyttet
sin ret til at idømme økonomiske
straffe for mindre forseelser, der
drejede sig om godsdriftens interne
forhold. Via sagefald sanktionere-
des for hoveriforsømmelser, slags-
mål, injurier, lejermål og ulovlig
skovhugst m.m. Mange af de således
idømte bøder indkasserede skolen i
sin egenskab af herskab og ikke som
repræsentant for den fiskale øvrigh-
hed. Ofte kunne det lade sig gøre
for en bonde at betale sig fra en
række forseelser, uden at sagen kom
for retten på tinge. Især skete der
mange forsømmelser med hensyn
til bøndernes pligtarbejde, og disse
forhold blev kun sjældent forfulgt
på tinge, men afgjort ved et forlig
mellem skolen og den skyldige. Og-
så alvorligere lovbrud som tyveri el-
ler ulovlig skovhugst kunne af og til
aftinges udenretsligt.

Herlufsholm skole gengivet efter Resens Atlas ca. 1670. Illustrationens tal refererer til forskellige lokaliteter i skolekomplekset. 1: Porthuset, hvor arrest og fangekælder var placeret. 2-5: Hestestald, oksestald, lade og fæhus. I god afstand herfra ligger selve skolen med undervisningslokaler, beboelser og servicenum.

Hånds- og halsretten gav skolen ret til at idømme og fuldbyrde fysiske straffe. Til iværksættelse af sådanne straffe havde man i birkerettens regi bl.a. en spansk kappe, et par halsjern og et håndjern, mens skolen til afstraffelse af forsømmelige bønder bl.a. havde træhest, gabestok og hundehul. Det sidste fandtes på hovedgården, mens arresten og en fangekælder var placeret i skolens porthus.

I tingbøgerne fra Herlufsholm Birk findes der flere eksempler på, at skolen sanktionerede som repræsentant for det nære lokalsamfund, idet der refereres sager, hvortil skolen alene står som ophav, uden at de

enkelte sager nødvendigvis burde rejses og pådømmes ud fra landslovene. Det drejer sig om forhold og forbud, som offentligt måtte bekendtgøres på tinge for at sikre skolen mulighed for en eventuel senere retsforfølgelse. Sagerne forekom fortrinsvis i 1630'erne, hvor det siges, at skolens forstandere har været særlig nidkære, og de drejer sig bl.a. om fæstefortabelse, forvisning fra skolens gods og forbud mod at huse forviste personer eller andre uden gyldigt pas. Eksempelvis fradømtes en mand sit fæstehus, sag 1633,193, fordi han havde huset en forvist horkvinde. Af en anden sag, 1633,222, ses det, at en mand stod til

at miste sit fæstehus, fordi han havde huset en omvandrende skrædder, som ikke havde forevist gyldigt pas eller havde fået skolens tilladelse til at opholde sig i fæstehuset. Allerede i årene forud var det blevet indskærpet på tinge, at husning af forviste eller fremmede personer ville medføre fæstefortabelse. Således forviste skolen under en sag 1630,44 et ægtepar fra birket, fordi konen havde begået smårapserier af fødevarer, og samtidig blev der nedlagt forbud mod at nogen derefter husede hende. - I en sag 1631,78 blev det indskærpet, at hvis nogen husede visse tidligere forviste personer, ville det medføre fæstefortabelse, og endelig i sag 1632,43 at ingen måtte huse eller »helle« (d.v.s. skjule) nogen, før han eller hun havde fremvist pas og vidnesbyrd på skolen og hos præsten. Straffen herfor ville også blive fæstefortabelse.

De ovenstående eksempler på sanktioner blev som nævnt taget i anvendelse af lokalsamfundets formelle magthavere. På et mere generelt plan kunne dog alle indbyggere i birket udøve sanktioner over for personer, som gjorde sig skyld i krænkelse af de herskende regler og normer.

Enhver der på én eller anden måde brød samfundets almindelige samspilsregler udsatte sig for omgivelsernes sladder. Den, der kom i »raab og røgte«, det vil sige kom i folkemunde, kunne føle dette så generende, at de afstod fra at fortsætte deres kritiserede gerning eller ligefrem valgte at rejse bort. Det sidste var ikke så lige til for den del af befolkningen, der var underkastet vordeds-kabet, men måtte ske som en decideret rømning med alle de

ulemper en sådan medførte. Hvor mange af rømningerne i Herlufsholm Birk, der skyldtes sladder om rømningsmanden kan ikke afgøres, men derimod er der i tingbogssagen 1633,209 direkte belæg for, at sladder kunne få en tyv til at holde op med at stjæle. En kvinde kom i »raab og røgte« for at stjæle mælk, men stoppede sine tyverier, da alle i landsbyen sladrede om hendes handlinger. (Sagen behandles nærmere senere).

Der er ingen tvivl om, at som sanktionsmiddel var sladden og den foragt, der fulgte med denne, et af de vigtigste midler, hvormed man kunne drive social kontrol i et tæt lokalsamfund. Sladder havde samtidig en så stærk præventiv virkning, at blot frygten for den afholdt mange af bondesamfundets medlemmer fra at overtræde samlivets skrevne eller uskrevne regler. Alene det at blive beskæmmende omtalt eller måske i et øjebliks vrede og ophidselse blive kaldt »tyv og skælm«, skabte mulighed for fremtidige sanktioner mod den uheldige.

Af Herlufsholm Birks Tingbøger fremgår det tydeligt, at folk var så ømfindtlige med deres gode rygter, at de gang på gang indstævnedes dem, der offentligt havde omtalt dem nedsættende. Den, der havde fremsat grove beskyldninger eller brugt skældsord som tyv, skælm, hore, tise (hunhund, tæve) eller hundsfoot (hunhundens kønsdele), blev i mange tilfælde stævnet på tinge, for at de enten skulle bevise deres påstand eller rense den omtalte for de stigmatiserende beskyldninger. (Eks. 1632,77 og -,106). Det var uhyre vigtigt at få det, der kaldtes ærligt skudsmål, som måtte være bekræftet af gode, troværdige

tingfolk. Hvis der først for alvor var sat spørgsmålstegn ved et menneskes personlige omdømme og noget ærerørigt hæftet på vedkommende, var det næsten umuligt at afvaske. Hvis en nedvurderende omtale eller beskyldning, sand eller usand, blev hængende ved en person, kunne denne være så uheldig at få påhæftet f.eks. et stigmatiserende øge eller tilnavn. Sådanne kunne følge en person på livstid, og der er eksempler på, at folk er blevet kaldt »Peder Kjeltring« eller »Ingrid Tyvefinger« i så mange år, at de figurerede under disse navne i deres bys officielle skattelister.

For samfundets æreløse, hvilket langt de fleste domfældte jo var, fandtes der enkelte muligheder for at opnå legalt ophold i det samfund, hvorfra de ofte var forvist eller rømt. De kunne blive erklæret ærlige igen, hvis de ville påtage sig et af de foragtede erhverv som bøddel, rakker eller natmand. Især tidligere tyve fandt i disse beskæftigelser en eksistensmulighed, selv om folk i sådanne ringeagtete erhverv blev betragtet som pariaer af det omgivende samfund. Deres nødvendige omgang med kriminelle, specielt tyve, besmittede dem, mente man, men samtidig anså man dem og deres arbejde for helt nødvendigt og samfundsbevarende. Den tidligere tyv kunne accepteres i samfundet som bøddel, fordi man havde brug for en person, der på samfundets vegne ville straffe uærlige samfundsnedbrydere. Ligeledes havde man brug for rakkeren eller natmanden til at fjerne den ærliges tabuerede effekter, nemlig selvdøde dyr og menneskelig fæces, og derfor kunne man acceptere en

person (men ikke omgås), som udførte dette nødvendige arbejde.

Ser man lidt nærmere på de sanktionsformer, som praktiseredes af bylagene ude i de enkelte landsbyer, fremgår det, at forvisning også blev taget i anvendelse her ligesom i det statslige storsamfund. Specielt tyve blev som regel efter domfældelse på tinge forvist fra hjemegnen, men også i det lokale bylag havde man mulighed for på baggrund af landsbyvedtægterne at forvise en grande. En fælle, man ønskede at ekskludere fra fællesskabet, blev erklæret »ugrand«, hvilket vil sige uegnet til samliv med sine grander. At blive dømt ugrand var en meget alvorlig sag. Fænomenet kendes allerede fra Erik Klippinges Birkeret, men brugtes også endnu i 1600-tallet, selv om man da naturligvis kun kunne få en fæster forvist ved godsherskabets hjælp og samtykke.

Hvis en person var straffet med forvisning, gik vedkommende som regel en trist skæbne imøde. Den, som ikke havde økonomisk mulighed for at rejse langt bort fra skammen og folk, der kendte hans fortid, og som heller ikke på anden måde kunne »købe« sig til en menneskeværdig tilværelse, måtte gå på landevejene i selskab med det omvandrede proletariat. Den forviste kunne ikke søge »ærligt« arbejde blandt »ærlige« mennesker, for der til krævedes pas og godt skudsmål, som den forviste jo ikke kunne få. Det omvandrede proletariat bestod af de mennesker, som samfundet ikke kunne eller ville tage sig af. Det var syge, krøblinge, tiggere, enlige kvinder, ugifte mødre og altså forviste eller rømte lovbyggere. De drog ofte rundt i større eller mindre

flokke, mens de stjal, tiggede eller udførte lidt arbejde for en smule mad. De heldigst stillede blandt løsgængerne, var de, som havde en plausibel grund til deres fattigdom og nød; hvis den eventuelt var forårsaget af sygdom, ulykke eller ildebrand, kunne de nemlig få et pas, som gav dem ret til at betle uden for deres eget sogn. Passet skulle udstedes på den nødstedtes eget værneting og var en attest på, at hans situation var uforskyldt. Sådan et pas kunne lovbrudere selvfølgelig ikke få. Den forviste eller bortrømte måtte fægte sig gennem tilværelsen og i største usselhed klare dagen og vejen ved ulovligt tiggeri eller tyveri sammen med de andre i den omvandrende flok fra samfundets bund. Alene på Sjælland udgjorde disse mennesker ca. 10% af landalmuen i 1600-tallet, og de var selvfølgelig en trussel mod retssikkerheden, når de kom dragende gennem landet, hvorfor også sanktionerne mod dem var mange. Paradoksalt nok dømte og forviste samfundet selv sine lovovertrædere og sendte dem dermed ud på landevejene til yderligere kriminalitet og forøgelse af truslen mod retssikkerheden.

Hvis man udelukkende koncentrerer sig om bylagenes sanktionsformer, er det givet, at forvisninger ikke er blevet gennemført særlig ofte; det ville forringe fællesskabet i al for høj grad. Dog anvendte man visse steder midlertidig eksklusion fra de sociale organisationer som sanktion over for den grande, som havde forbrudt sig mod fællesskabets interesser. Specielt tyveri granderne imellem så man på med stor alvor, og inden for nogle bylag straffede man selv sådan tyv med midlertidig eksklusion uden at indblande øv-

righed eller herskab. Imidlertid er eksempler på eksklusion fra de sociale organisationer meget vanskelige at finde belæg for i de tilstedeværende kilder. Årsagen er naturligvis, at bylagene ikke efterlod sig skriftlige vidnesbyrd så som forhandlingsprotokoller eller »mødereferater«, som kan give eksakte oplysninger om de interne beslutninger. En del eksklusioner er dog sikkert foregået på den måde, at man gennem sladder, negativ holdning og undladelse af samarbejde lidt efter lidt har skubbet en uønsket person ud fra de sociale organisationer. Derved er livet sandsynligvis blevet gjort så surt for den, det gik ud over, at vedkommende af sig selv undrog sig deltagelse i samlivet. Disse mennesker blev måske til sidst at finde som medlemmer af det omvandrende proletariat.

I Herlufsholm Birks Tingbøger findes der dog eksempler på, hvordan et bylag ved tingets hjælp kunne forsøge at ekskludere en uønsket. Dette forhold vil blive taget op senere. Men der skal i det følgende gives et eksempel på, hvordan en udenretlig, intern straf i bylaget også indebar en midlertidig eksklusion fra de sociale organisationer.

Inden for det enkelte bylag praktiseredes visse steder den form for intern afstraffelse, der kaldtes »tyvetønde-drikning«. Denne sanktion brugtes selvsagt kun over for afslørede tyve, der kun havde begået mindre tyverier, og som man mente kunne afholdes fra at fortsætte tyverierne ved at blive pålagt en intern straf.

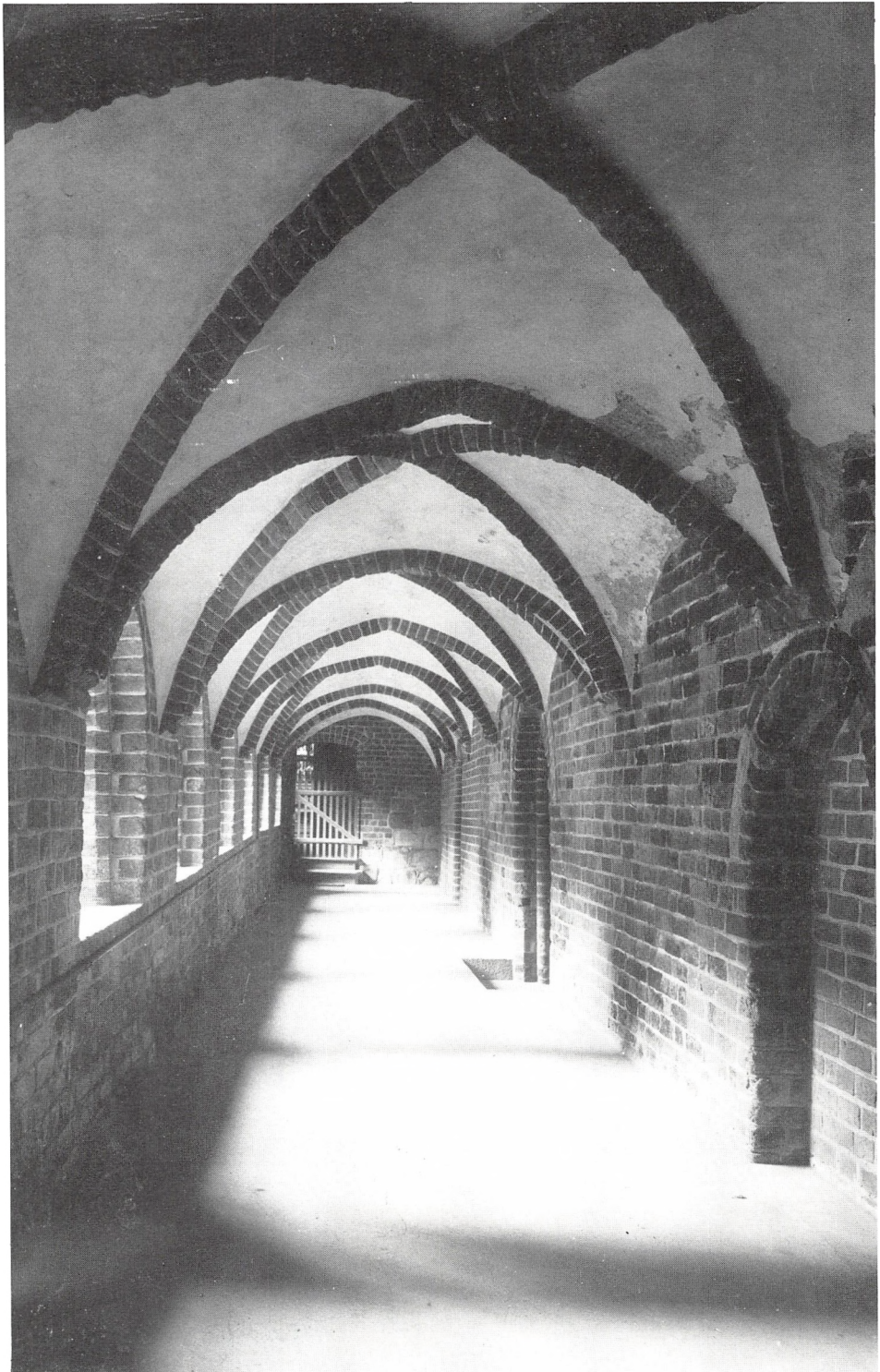
»Tyvetønde-drikning« foregik på den måde, at man for tyvens regning indkøbte rigeligt med øl til hele bylaget og derpå gik i gang

med at drikke af tyve-tønden, til den var tom. Tyven skulle drikke sammen med sine grander, men hver gang han tog en slurk øl, blev der spurgt: »Hvo drikker?« - og synderen måtte svare: »Tyven«! Når en af de andre i kredsen drak, lød spørgsmålet: »Hvo drikker nu?« - og tyven svarede: »En ærlig mand«! Denne straf gjorde man endda i nogle bylag endnu mere pinagtig ved, at man lod tyven drikke af et fiksérglas. Efter »tyvetønde-drikning« var den tyvagtige grande udelukket fra bylaget for en tid, men blev senere optaget igen. Denne midlertidige eksklusion var ubehagelig for tyven, men det var af stor værdi, at bylagene ikke dømte en sådan straffet grande æreløs. Hvis hans sag var kommet op på tinge, kunne han ikke have undgået at fortabe sin ære. Dog er det givet, at udsigten til deltagelse i en »tyvetønde-drikning« må have haft stor præventiv virkning. Den tyv, der havde måttet deltage, begik sandsynligvis ikke flere tyverier i fremtiden, og potentielle tyve undlod måske at stjæle i bevidstheden om den ubehagelige straf, en afsløret tyv kunne komme til at lide. Den, der havde måttet deltage i en »tyvetønde-drikning« siddende på tyvens plads, kunne dog ikke undgå, at alle i lokalsamfundet kendte deres tyvagtighed og straf, og derfor stigmatiserede vedkommende gennem sladder og ringeagtende omtale.

Eksempler på landalmuens selvjustits kan også i enkelte tilfælde udledes af visse tingbogsreferater. Heri illustreres de sanktionsformer, som bylagene praktiserede i de tilfælde, hvor sagen ikke drejede sig om faktisk tyveri, som det blev defineret af det officielle retsvæsen,

men snarere om bøndernes egen, uofficielle opfattelse af, hvad der var en berigelsesforbrydelse. Der viser sig her en relativt stor forskel i den formelle og den reelle opfattelse af, hvad der var tyveri. De sager, der behandledes, viser nemlig at man i bøndernes egen kreds sanktionerede mod berigelsesformer, der ikke kunne udpeges som faktisk tyveri, men snarere som handlinger, der forringede den enkelte grandes eller hele fællesskabets økonomi. Sanktionerne bærer heller ikke præg af at være egentlige straffe, men kun forholdsregler, der skulle stoppe uhensigtsmæssige gerninger eller skaffe erstatning for disse. De sager, hvoraf dette kan udledes, er dog kun få, og det beror sandsynligvis på, at det officielle ting under lokale interne stridsspørgsmål i praksis kun blev brugt som en slags 2. instans i forhold til bylagets gadestævne. Sagerne drejede sig fortrinsvis om brud på lokale landsbyvedtægter, og tinget blev formodentlig kun ulejliget i de tilfælde, hvor en grande var utilfreds med oldermandens eller gadestævnets afgørelse og derfor gik på tinge for at få prøvet sin sag. Desuden søgtes tingets afgørelse, hvis bylaget ikke selv kunne magte en sag eller ikke kunne komme til enighed om den.

Det var især krænkelser af ejendoms- og brugsretten til afgrøder eller jord, som udløste sanktioner på dette plan. Krænkelserne truede landalmuens økonomiske overlevelsessevne og fællesskabets beståen. De enkelte grander var totalt afhængige af hinanden under dyrkningsfællesskabet, og hvis den enkelte berigede sig på sine byfællers bekostning, skadede det dem alle. Derfor kunne det opfattes som »ty-

Herlufsholm, buegangen. Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv.

veri«, hvis nogen tilegnede sig andre goder, end dem de nationale love udpegede som tyvekoster. Bondestanden sanktionerede derfor over for sine egne medlemmer via bylaget for at beskytte og bevare deres fælles tilværelse og livsgrundlag. Man kunne ikke tolerere, at fællesskabet blev truet indefra.

En grande kunne true fællesskabet på flere måder. Han kunne »stjæle« afgrøder fra sin nabo ved tilsyneladende mod sin vilje at lade sine husdyr græsse på hans mark. Han kunne »stjæle« jord ved at han selv eller hans tjenestefolk uforvarende kom til at pløje et par furer fra naboageren og lægge dem til sin egen ager. Og han kunne »stjæle« tid og arbejds kræfter fra en grande ved at unddrage sig sit lovpligtige hovarbejde på herskabets jorder, så andre måtte udføre det arbejde, han selv skulkede fra. Samtidig måtte han sandsynligvis betale sagesfald til herskabet og unddrog derved sig selv og fællesskabet værdier. En grande kunne desuden »stjæle« arbejdsro og samarbejds muligheder fra sine naboer ved at være ufredelig, genstridig eller unødigt rethaverisk i sin adfærd.

De sager, der i Herlufsholm Birks Tingbøger omhandler sådanne former for berigelser, er kun få, fordi de fleste forhold er blevet ordnet i mindelighed ude i landsbyerne. Der har sandsynligvis været mange sager af denne art, og de sager, der nåede op på tinge, viser kun »toppen af isbjerget«. På tinge behandlede man som sagt kun de sager, bylaget ikke selv kunne magte eller sager, hvor herskabet var indblandet, fordi dets rettigheder også var trådt for nær. Et ret typisk udtryk for de sager, hvor en grande havde ladet

sit kvæg afgnave naboens afgrøde, findes i sagen 1632,97, som her skal gives som eksempel. En fæstebonde Ole Andersen i Ladby havde ladet sine heste og noget kvæg æde korn på en anden mands mark. Den skete skade var vurderet af fire uvildige bymænd til at andrage 2 skæpper byg, som Ole Andersen skulle give sin grande, foruden at han sikkert blev dømt til at betale øl til bylaget. Men Ole Andersen betalte ikke; han ville ikke. Derfor kom hans sag op på tinge, hvor han sagde, at han ikke vidste af, at hans kvæg havde anrettet skade, og at han først ville betale, når hans modpart kunne bevise, at det virkelig var hans kvæg, der åd kornet. På denne måde kunne Ole Andersen »låne« det opædte korn til sine dyr i lang tid, indtil hans grande måske var så heldig ved vidners udsagn at kunne bevise, at Ole Andersen var »fodertyven«. Ole Andersen havde fordel af sagen, for enten gik han fri, eller også blev han først langt senere sanktioneret. Indtil da sparede han 2 skæpper byg og et kvantum øl. Stigmatiserende omtale har han dog nok ikke kunnet undgå.

Andre lignende sager drejer sig om svin, gæs og får, der var brudt gennem gærder og havde ædt af fremmede afgrøder. Hvor sådanne sager blev rejst af de menige bønder og ikke af herskabet, skete det, fordi den sigtede ikke ville indordne sig under det hjemlige bylags påbud og sanktioner.

Andre berigelser, der truede fællesskabets økonomi, drejede sig om afpløjning fra naboagre. Således også sagen 1633,3 der rejstes, fordi der ikke kunne opnåes forlig mellem de implicerede parter. På tinge blev fæstebonde Hans Dyer i Grimstrup

spurgt, om han ville indgå forlig med sin grande Hans Lauritzen om »...affslett, hand haffuer begangitt och affpløgning effter tings windis widere indhold«. Hertil svarede han: »...negh, att hand sig icke wille lade forlige«. Grunden til nægtelsen er desværre ikke nedskrevet i tingbogen, ligesom sagens endelige udfald heller ikke kan ses, idet uoverensstemmelsen sluttes i sagen 1633,8, der blot ganske lakonisk meddeler: »Dømpth imellem Hans Lauritzen och Hans Dyer i Grimstrup«. Der er nu ingen tvivl om, at Hans Dyer blev dømt til at erstatte sin grande for tab både ved afslet og afpløjning og til at give øl til bylaget. Hvis Hans Dyer stadig har nægtet at genoprette skaden i det omfang, den blev vurderet »efter tingsvidnes videre indhold«, d.v.s. fire uvildige bymænds udsagn, er han blevet pantet både for skaden og for øl til laget og vurderingsmændene. Således gik det bonden Søren Brygger i Ladby. Han var dømt for frapløjning, vurderet til 2 mk. 4 sk., og af sag 1617,130 kan det ses, at han havde måttet erlægge pant for beløbet, nemlig en jernstang. I en anden afpløjningssag, 1633,21, havde de implicerede parter indgået forlig hjemme i landsbyen, efter at skaden var blevet vurderet til 2 daler. Fæstebonde Søren Andersen i Ladby var af dannemænd blevet forligt med sin grande Jens Ingworsen »...for nogen jord, hand fra hannem haffuer pløyed«, men Søren Andersen havde alligevel ikke betalt, og sagen kom på tinge. Udfaldet af affæren er desværre heller ikke refereret i tingbogen. Ved stadig betalingsvægring er Søren Andersen sandsynligvis blevet tvangsmæssigt udpantet.

En anden berigelsesform, som en bonde kunne anvende på sine granders bekostning, var hoveriforsømmelser. I tilfælde af udebliven eller undladelse af at udføre hele det pålagte arbejde, var det herskabet, der som den forurettede part forfulgte sagen, men i enkelte tilfælde kunne den også rejses af menige bymænd. Det skete, som det kan ses af sag 1633,168, fordi to landsbyers mænd gensidigt mente, de andre skulle have udført hovpligtigt pløjearbejde. Bymændene i Gerdrup havde kun pløjet det halve af, hvad der var pålagt dem, på en ødegårdsager. De hævdede, at mændene i Naaby skulle have udført den resterende del af arbejdet. Ageren lå i Naaby, men pløjearbejdet var blevet pålagt Gerdrup-mændene af Herlufsholm Skoles foged. Gerdrup-mændene erkendte, at de to gange var blevet opfordret af fogeden til at pløje ødegårdsjorden, som skolen ville bruge til boghvede, og de indrømmede, at de sad ordren overhørig, selv da deres tjenestefolk kom hjem fra Naaby og fortalte, at de ikke havde pløjet som befalet. Naaby-mændene, som måske kunne risikere at blive pålagt arbejdet samt måske skulle være med til at betale skolen for den tabte boghvedehøst i form af ekstra afgifter til skolen, hævdede, at Gerdrup-folkene efter »recessens 42. capitell haffuer deris gaardis feste forbrutt, och derforwden tilbørligen att stande til rette for den grøde, som kunde sigis aff dannemænd der kunde woxe paa samme halffue agger«. De henviste her til Den Koldingske Reces af 1558, som var den nationale lov, der med sine alvorlige straffe kunne sanktionere med fæstefortabelse for »tyveri« af arbejde og arbejdstid.

Andet kunne de heller ikke gøre, fordi de stridende parter kom fra to forskellige landsbyer, der ikke havde en fælles bylov, ud fra hvilken sagen kunne afgøres. Derfor, og fordi herskabet var involveret som part, kom sagen på tinge. Herskabet så strengt på hoveriforsømmelser og støttede tilsyneladende de fæstere under skolegodset, der havde måttet arbejde længere og hårdere, fordi andre havde skullet fra deres hovarbejde. I sagen 1617,45 anklagede husmand Jens Aalborg de andre husfolk i Ladby, fordi de var gået ind i hans hus og havde taget pant. Hertil svarede skolens ladegårdsfoged, at »Jens Olborg och hans hustru lader dennem finde megit forsømmelige medt scholens arbejde att gjøre. Derfor haffuer handt gifuit de andre hussfolk forloff att tage deris pant paa en 4 eller 6 sch. och det fordricke paa scholens«.

Fællesskabet kunne også trues af andre mindre håndgribelige former for berigelser, som kunne forringe grandernes økonomi og sameksistensmuligheder. Den enkelte grandens sociale adfærd kunne blive så hæmmende for fællesskabets udøvelse, at byfællerne greb til sanktioner over for en sådan »ugrand« person. En grande, der ustandselig var ophavsmand til strid og skærmysler kunne hindre eller forringe landbrugsproduktionen og forstyrre dagliglivets fred i en sådan grad, at han nødvendigvis måtte disciplineres og socialiseres til at blive et nyttigt medlem af det tætte landsbysamfund. Genstridige, kværlantiske eller rethaveriske grander måtte ekskluderes eller disciplineres til at leve under fællesskabets vilkår. Som det tidligere er blevet nævnt var eksklusion en meget al-

vorlig sag, men den kunne dog komme på tale, hvis en grande blev for vanskelig at leve sammen med. I hvor vid udstrækning bylagene i Herlufsholm Birk havde adkomst til at ekskludere en grande, kan ikke ses af de bevarede kilder. Derimod kan det konstateres, at de ved herskabets og birketingets hjælp havde muligheden. Forsøg på (eller måske kun truslen om) eksklusion findes i sagen 1618,1, hvor Hans Boesen i Rislev blev anklaget af sin grande Peder Ingvorsen og adskillige byfæller for dels at have generet Peder Ingvorsen med verbale grovheder og dels for idelig at have forstyrret gadestævnet i Rislev. Af vidneudsagnene fremgår det, at Hans Boesen havde anfægtet Peder Ingvorsens oprigtighed i den kristne tro og sammenlignet ham med Judas og desuden havde brugt »en schiendiss mundt medt mange plumagtige ordt« mod ham. Endvidere havde han forulempet sognets præst, hr. Knud Jensen, da han seks år tidligere indsamlede småredsel til tiende. Præsten vidnede i et skriftligt udsagn om, at Hans Boesen »eschedt och schildet paa mig wed mit naffnn«, samtidig med at han »løb medt en jerntiuffue och sloe i gadekierdit och stack i gierde«. En tredie anklage lød på, at Hans Boesen jævnlige umuliggjorde samarbejdet mellem Rislevbønderne, fordi »naar bymendene samblis paa gadesteffne eller andensteds, da bruger Hans Boessen en hastig vnyttig mundt, saa att de titt och offte schilles adt och icke kunde vdrette, huis de schulde«. Dette bekræftedes af andre grander og blev uddybet, idet der blev vidnet, »att huer tid bymendene samblis paa gadesteffne, da haffuer Hans Boessen enten en

eller anden att klamris medt«. - Der er på baggrund af disse vidnesudsagn ingen tvivl om, at Hans Boesens opførsel gennem flere år var så belastende for fællesskabet, at hans grander til sidst besluttede at stoppe hans arbejds- og fredsforstyrrende adfærd gennem en sanktion idømt ham af det officielle ting. Personlig nægtede Hans Boesen helt og aldeles at have optrådt sådan, som granderne vidnede om, men deres udsagn var mange og velunderbyggede, så de kunne sikkert have fået ham erklæret »ugrand« og forvist fra landsbyen med herskabets samtykke. Det skete dog ikke. I tingbogen er sagens videre forløb ikke refereret, men Hans Boesen optrådte i flere mindre væsentlige tingsager året ud, og i sagen 1618,217 fik og gav han og Peder Ingvorsen hinanden »ett erligt schudsmåll«. - Sandsynligvis modtog Herlufsholm Skole sagesfald, Peder Ingvorsen skadeserstatning og Rislevbønderne øl fra Hans Boesen, og han lærte at beherske sig i fremtiden.

Ingen af de ovenfor refererede sager kalder de begåede lovbrud for berigelsesforbrydelser, endsige tyveri, men alle sagerne drejede sig alligevel om at skaffe »bonden sit gods igen«, som der står i Jyske Lov. Langt de fleste af sådanne krænkelser af ejendomsretten eller samarbejdsmulighederne blev ordnet i mindelighed ude i landsbyerne ved et forlig mellem de stridende parter. Man brugte de udpegede uvildige bymænd til at arrangere forlig mellem folk, der var kommet i strid om græsningsrettigheder, afpløjning og kvægskeer eller havde brugt grov mund, »guffer«, mod hinanden. Det foregik på den måde,

at den forurettede fik oprejsning, laget og forligsmændene øl og synderen frihed til at leve videre som om intet var hændt. Hvis det indgåede forlig blev brudt, hvilket bl.a. skete, hvis parterne i en sag om skældsord atter ribbede op i den gamle strid, kunne der idømmes nye bøder. I sager om brudte forlig blev bøderne forhøjet, og der skulle også betales til bymændene og skolens foged. Eksempelvis kostede et førstegangsførlig 1 fjerring øl til forligsmændene, men hvis forliget blev brudt af én af de implicerede parter, skulle han give skolen en staldstud, fogeden klæde til et par benklæder og de fire forligsmænd 1 tønne tysk øl og 4 retter mad, (sagerne 1631,89,95,108). Hvis den dømte mod forventning ikke betalte de pålagte vider, tog bylaget pant i en eller anden genstand af hans løsøre. Der blev aldrig pantet i bondes høst eller andre landbrugsprodukter; selvfølgelig fordi dette var noget, han skulle stå herskabet til regnskab for ved betaling af landgilde eller tiende. Desuden skulle han bruge bl.a. korn til udsæd, husdyrfoder, som betalingsmiddel eller føde i husholdet. Tog man derimod pant i form af indbo, redskaber eller beklædningsgenstande, kunne den sanktionerede person nok alligevel mærke det som et pres, der hurtigst muligt fik ham til at indløse pantet. Af tingbogssagerne fremgår det, at panterne i tiden 1616-19 og 1630-33 bestod af kåber, jernstænger eller -spyd, tinpotter, skørter, pudevår, puder, dyner, kjortler, kraver, duge, lærredsstrømper og bryggerkedler.

I mange tilfælde kunne den udpantede dog ikke indløse pantet, og panthaveren forventede det heller

ikke altid. Uindløste panter blev så bortsolgt af panthaveren eller bylaget. Bylagets indtægt heraf blev omsat i øl, der blev drukket i fællesskab ved de såkaldte videgilder. Under disse sammenkomster, hvor øllet flød i rigelige strømme, besegledes det, at lovbrud var tilgivet, forlig indgåede og uvenskaber »døde och magtisløse«. I fællesskabets bondesamfund kunne man ikke tillade sig vide tolerancegrænser over for grander, der modarbejdede de nødvendige samspilsregler, men under videgilderne på bunden af ølkruset har man fundet terapi og lyssind nok til at genoprette samarbejdet og udholde et liv med meget snævre marginale. Den fælles øldrikning fik et rituelt indhold, idet den rummede en funktion, der heled konflikter mellem bønderne, og der er ingen tvivl om, at den rituelle øldrikning var af stor terapeutisk betydning.

Sanktionernes funktion i lokalsamfundet

Landalmuens internt udførte sanktioner kan dybest set forklares som en protest mod det statslige samfunds straffe og sanktioner. Disse kunne landalmuen ikke altid acceptere som rimelige, fordi de som oftest medførte en amputation af bondestandens egen persongruppe. En statslig idømt straf indebar som regel at lovbruderen fjernedes fra sin kulturelle tilhørsgruppe, f.eks. ved dødsstraf eller forvisning, eller kastedes ud i en social dérouté eksempelvis fæstefortabelse eller løsgænger. Straffene må i nogle tilfælde have forekommet landalmuen uacceptable, og man foretrak derfor at »holde orden i eget hus«.

Hvis man således betragter landalmuens interne sanktioner som et separat kulturelement, der har sin oprindelse og forklaring i denne bestemte persongrupper livsform, vil man kunne se, at selve sanktionerne og deres udformning har en symbolsk mening og en specifik signalfunktion. Den enkelte sanktion kan betragtes som et kulturafslørende og kulturbevarende ritual. Ved at opfatte sanktionen som et ritual, bliver den en aflæselig kommunikation mellem ritualets udøvere og omverdenen. Ritualer af både sakral og profan art i hverdagslivet kan forklares som noget, der i et nonverbalt sprog udpeger en given samfundsstruktur for samfundets medlemmer. Ritualernes grundlæggende værdier bliver synlige, og man ser, at deres funktion er at vise og opretholde de følelser og motiver, som samfundsmedlemmerne må besidde for at samfundet kan fortsætte med at fungere. Gennem ritualerne afslører man sine indbyrdes relationer og relationerne til samfundet som helhed³⁾.

Betragter man f.eks. den tidligere beskrevne »tyvetønde-drikning« som et ritual, der rummer et aflæseligt symbolsprog, kan fænomenet analyseres og bløtlægge noget om landalmuens datidige normer for os i dag. Under denne synsvinkel var »tyvetønde-drikning« et kulturproducerende og dermed kulturbevarende ritual. Det bekræftede landalmuens egne normer og vurderinger, viste dem for omverdenen og egne medlemmer samt repeterede dem for alle. Rituallet var medvirkende til at opretholde den givne sociale orden. Samtidig havde »tyvetønde-drikning« den fordel, at den sanktionerede tyv blev discipli-

neret, men bevarede for gruppen til gavn for både den og ham selv. Den ritualiserede »tyvetønde-drikning« var således et middel, som brugtes for at nå et bestemt mål; målet var kulturstabilitet og social kontrol.

Ser man bort fra de sanktionerende ritualer, er det desuden givet, at der gennemførtes ritualer, hvis funktion var decideret samfundsbevarende og kulturproducerende uden at være sanktionerende. De udførtes hyppigt og blev gentaget under de samme ceremonielle former, hvilket viser den vægt, de tilfaldes. Ritualerne blev desuden udført i fuld offentlighed, så alle enten kunne deltage eller være tilskuere. Alle samfundsmedlemmer var dermed vidende om, hvad der foregik og kunne og skulle tage den ceremonielle handling til efterretning. Som eksempel kan tages den ritualiserede øldrikning, som på bylagets foranledning udspillede sig hyppigt i årets løb i fuld offentlighed enten på gadebænken eller i landsbyens eget gildehus. Øldrikningen var så institutionaliseret og foregik under så formaliserede og rituelle former, at ingen kunne overse den endsige undlade at tage notits af den sag, den beseglede. Øldrikningen skal bestemt ikke tages som et udtryk for bylagsmedlemmernes private tilbøjelighed til at lade ethvert alvorligt arbejde eller truffen beslutning munde ud i et alkoholiseret samvær, altså med andre ord en kæmpe brandert. Tværtimod var øldrikningen en fortsættelse og udbygning af fællesskabets virke, idet den beseglede det netop udførte samfundsbevarende arbejde (ildsteds-syn, gærdegang etc.) eller den trufne beslutning (påbegyn-

delse af høst, fælles leje af jord, opdyrkning af jomfruelig ager m.m.). Øldrikningen var et ritualiseret udtryk for bylagets beslutningsdygtighed, funktionsevne og autonomi og cementerede desuden det uomgængelige lydighedskrav, som det måtte stille til alle landsbyfællerne.

På samme måde markerede andre anledninger til fælles øldrikning end de kollektive arbejder eller beslutninger en stadfæstelse af overgangen til en ny tid eller stadfæstelse og reproduktion af én gang vedtagne regler. Der blev således givet øl til bylagets fælles samvær, når en ny grande blev optaget i laget (igang) eller forlod det (afgang), ligesom der blev holdt et særligt oldermandsgilde, når man valgte en ny oldermand.

Naturligvis skete det, at nogle af deltagerne i den fælles øldrikning blev »noget glædelig«, og følgen kunne være skænderier, slagsmål eller endog drab. Dog er der ingen tvivl om, at som ritual betragtet, bevarede øldrikningen sin funktion som kulturstabiliserende element lige til man blandt almuen blev så skriftligt og bogligt skolet, at for eksempel en skrevet kontrakt og en personlig bindende underskrift sat på papiret under lige så ritualiserende former som afholdelsen af øldrikning blev dennes afløser.

Landalmuens tanker og begreber

Den begrebsverden, der herskede blandt landalmuen i 1600-årene, skal ses og forklares på baggrund af den tid, det rum og den sociale struktur, som den udspandt sig i. Den referenceramme og det norm-sæt, som bl.a. landalmuen i Herlufs-

holm Birk havde, faldt naturligvis på mange punkter sammen med, hvad der var generelt for hele den danske bondestand på det givne tidspunkt, men specielle forhold gjorde sig dog gældende i området på grund af den dominans, Herlufsholm Skole havde. Skolen og dens ledere var godsherskab og udøvede både birkeretten og patronatsretten over Herlufsholm Kirke, hvilket gav skolen en større og mere vidtforgrebet indflydelse, end de fleste samtidige godsherskaber havde. I sin egenskab af godsherskab, birkerets- og patronatsindehavere drev skolen i første række en »forretning«, der skulle svare sig i økonomisk henseende, men hertil kom så det specielle, at skolens ledere for de flestes vedkommende var højt uddannede teologer. Det var nemlig sådan, at ikke kun skolens rektorer var, hvad man i tiden kaldte »højlærde«, men også flere af de mænd, der havde den daglige ledelse af godsdriften var teologer. Det var disse, efter tidens målestok veluddannede, akademikere, der forestod den daglige drift og produktion på godset, og det var derfor også disse mænd og deres forventede eller konkrete normer og vurderinger, som den arbejdende landalmue måtte forholde sig til.

Landalmuens referenceramme og det normsæt, som prægede alle dens handlinger og kollektive tanker, kan man få et indblik i ved at fremdrage eksempler på den belæring, som blev givet befolkningen især af Herlufsholm Sogns præster, hvoraf flere både var sjælesørgere og fogeder for godsdriften inden for den behandlede tid. Desuden kan man i ordsprog fra tiden finde eksempler på nogle af landalmuens

forestillinger om forskellige forhold, og man kan af birkets tingbøger aflæse helt eksplicitte og implicitte udtryk for landalmuens egne tanker og holdninger.

Bondens omverdensfortolkning var først og fremmest præget af den naturbundne tilværelse, som bondestanden førte. Landbrugsarbejdet måtte foregå i et nært samspil med naturen og på de vilkår, som den bød. Bondens arbejde og hele liv skete i en form for symbiose med naturen. I sin årtidsbestemte arbejdsproces var han helt afhængig af at skulle indpasse sine gøremål efter de naturgivne forudsætninger. Hvis bonden overhovedet skulle drive et nogenlunde rentabelt landbrug, måtte naturen yde ham nogle helt fundamentale betingelser, som bestod i dyrkningsegnet jord, græsningsarealer, drikkevand til dyr og mennesker, træ til byggematerialer og brændsel samt ikke mindst et klima, der tillod ham at udføre sine dyrkningsarbejder og bjærge en rimelig god høst. Derfor var naturen og naturopfattelsen basale elementer i bondens begrebsverden. Menneske og natur var nært forbundne, og mennesket var totalt afhængig af naturen. Bondens arbejdsprocesser blev strukturerede af naturens og klimaets skiften, og hele hans indstilling blev derfor i høj grad opga-veorienteret. Heraf fulgte en cyklisk tidsopfattelse, der blev formet i det spændingsfelt, der opstod mellem natur og arbejde.

Det geografiske rum, som bondens tilværelse udspandt sig i, bestod af gården, landsbyen og den nære omegn. De mennesker, der levede her, nemlig hans egne husholdsmedlemmer og granderne, delte han både arbejdsfællesskab og

mentalitet med, og de havde derfor stor indflydelse på hans omverdensfortolkning. Inden for dette geografiske landskab og dets persongruppe formedes hans normer og vurderinger vedrørende de fleste af livets forhold. Også i hans syn på tyveri og tyve spillede hans nære tilknytning til naturen ind, og i hans værdisyn indgik en opfattelse af, at naturen kunne mennesket ikke beherske, og at menneskers livsbane, der også mentes at være naturgiven, var forudbestemt og kunne ikke ændres meget. Derfor mente bonden også, at »det kan ingen undgå, som ske skal«, og ligeledes at også lysten til at stjæle var natur- og skæbnebestemt for det enkelte menneske. Den, der var forudbestemt til at stjæle, kunne slet ikke lade være dermed. Om tyven sagde man: »Det er gjort ved ham, han *kan* ikke lade det være«.

Den vigtigste belæring og påvirkning, som landalmuen fik i 1600-årene, kom fra de personer, der formidlede den protestantiske tros morallære og den juridiske myndigheds påbud. Denne belæring bestemte i høj grad landalmue-medlemmernes personlige opfattelser, fordi kun de færreste fra denne gruppe kunne læse og eventuelt selv sætte alternative normer og vurderinger op her overfor. Gennem præsternes belæring i kirken under tidens hyppige kirkegang fik almuen den religiøse socialisation, som gav sig konkret udtryk i både den religiøse og verdslige opførsel, som præsterne selv, herskabsgruppen og hele det omgivende samfund forventede af den. Indholdet i den religiøse belæring dannede eller ligefrem bestemte menighedens opfattelse af metafysiske intellektu-

elle spørgsmål og satte dens livskodningsproblemer på plads. Religionen var den mest dominerende faktor for, hvilke beslutninger almuen kunne være fælles om. Den udpegede simpelthen de forventninger, man havde til mennesker, og ansporede dem til at udvise en ensartet adfærd. Brud på forventningerne ville medføre straf, og efterlevelse ville give belønning; derom var ingen i tvivl⁶⁾.

Også i hverdagslivet uden for kirkerummet kom religionen til at virke som støtte for, hvilke beslutninger, landalmuen tog. Hertil kom, at flere af de fogeder, der ledede driften af bøndergodset under Herlufsholm, jo også var teologer af uddannelse og derfor delte baggrund og livsindstilling med præsterne. Fogederne havde stor indflydelse på landalmuens hverdag i materiel og strafferetslig henseende, idet de bestemte i fæstesager, arbejdsfordeling, hoverispørgsmål og sagefald, og fordi de var godsets repræsentant, når det førte sager på tinge. Landalmuen fik derfor et dobbelt afhængighedsforhold, fordi den måtte tage hensyn til og lade sig belære både af præsterne og fogederne, som dog ofte havde sammenfaldende holdninger og endda til tider var een og samme person⁷⁾. Alt, hvad præsterne og fogederne sagde eller gjorde, blev en tungtvejende del af den referenceramme, som almuen gik ud fra, når den skulle træffe beslutninger både om religiøse og verdslige forhold.

Studerer man tidens salmer og visse emnespecifikke bibeltekster, kan man få et indblik i, hvilke religiøst-etiske normer, der kom til at præge landalmuen. Derfor skal der her ses nærmere på indholdet i

nogle salmetekster fra reformationstårhundredet og senere på enkelte bibeltekster, hvis emne er tyveri og tyveri.

I begyndelsen af 1600-årene kunne der under en gudstjeneste blive sunget op til syv salmer før prædikenen og fem efter. Mange af salmerne var endnu de samme ved hver gudstjeneste, og menigheden kunne dem derfor udenad, mens andre vekslede med de kirkelige højtider. For den del af menigheden, der kunne læse, var Hans Thomisøns Salmebog fra 1569 til rådighed. Den blev genoptrykt lige til 1640 og blev brugt århundredet igennem, og dens salmer hørte menigheden i Herlufsholm Kirke altså mindst én gang om ugen. Fælles for disse salmetekster er, at de giver udtryk for, at mennesker var det usleste kryb på jorden, de var belastet af arvesynden og kunne ikke klare sig uden Guds hjælp og beskyttelse. På jorden havde Gud en modbydelig modstander Djævelen, som var en ond magt, der førte menneskene ind i synd og kæmpede om deres sjæle. Alle steder, hvor mennesker færdedes, var Djævelen til stede, og han ville altid forsøge at lokke dem på afveje fra det, som var »Guds lov«. Kun guds frygt og et liv efter de religiøse forskrifter kunne redde menneskene, og belønningen for dyder og for tålmodigt at udholde et liv i elendighed på jorden var et evigt liv i himmelen efter døden. Disse tanker blev til stadighed udtrykt i tidens salmer, og kom til at sætte et dybt præg på menighedens begrebsverden og normsæt.

De religiøse forestillinger forklaredes ofte i et billedsprog, som var landalmuen bekendt fra hverdagen, og det medvirkede til at illustrere

og uddybe de meninger og belæringer, som gejstligheden ønskede at give menigheden. Gennem salmerne og præsternes ord fik menneskene indpodet en dyb angst for »det onde« og for »mørkets magter«. De lurede i hverdagen, var allestedsnærværende og blev opfattet som en realitet af datidens mennesker.

Også præsterne formanede i deres prædikner almuen og forklarede tidens moralbegreber for dem. De tog deres udgangspunkt i bibelteksterne, og der skal derfor her gives nogle eksempler på, hvad der stod i disse - specielt angående tyveri og tyve. Først og fremmest behandler Bibelen tyveri i det 7. bud, hvor der står, »du skal ikke stjæle«. Hertil kommer både det 9. og 10. bud, som lyder, »du skal ikke begære din næstes hus« og »du skal ikke begære din næstes hustru eller hans svend eller pige, hans okse eller asen eller noget, der hører din næste til«.

I Det gamle Testamente omtales tyveri principielt som en gerning, der kræves erstatning for. Der kræves dobbelt eller i grove tilfælde fire- eller femdobbel godtgørelse for det stjalne, og hvis en tyv ikke kunne betale, var det tilladt at sælge ham som slave. Hvis en tyv blev pågrebet under et natligt indbrud og blev dræbt under håndgemæng i mørket, var husets ejer eller gerningsmanden til drabet ikke henfalden til straf; kun hvis drabet skete i dagslys, blev drabsmanden straffet. Dette beskrives helt klart i 2. Mosebog, kap. 22,2-4, hvor der står: »Om nogen tyv bliver greben, idet han bryder ind, og bliver slagen og dør, skal ingen bloddom udgå for hans skyld. Tyven skal betale, men har

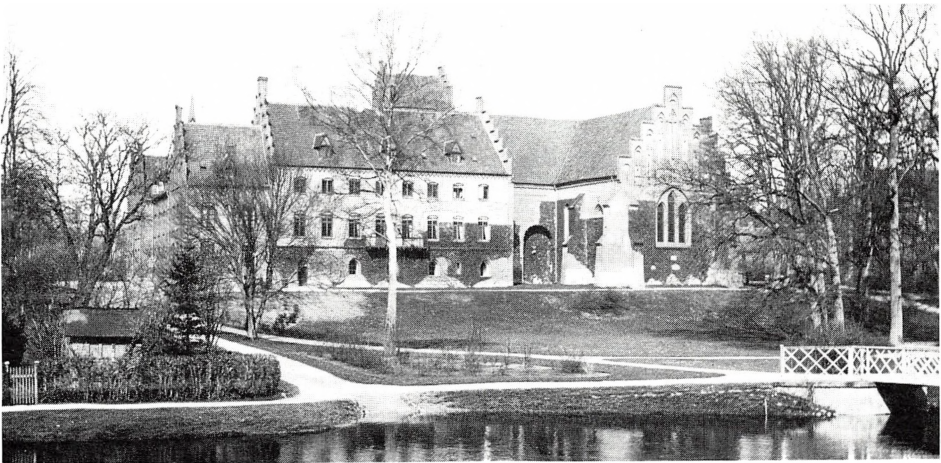
han intet, da skal han sælges for sit tyveri. Dersom det stjalne findes i hans vold, hvad enten det er okse eller asen eller lam, som er levende, skal han betale dobbelt«. Det fremgår således tydeligt, at Bibelen krævede straf og erstatning for tyveri. I Det gamle Testamente findes desuden i profeternes straffetaler til jøderne tyveri og tyve omtalt. Der revses flere steder for tyveri, som omtales som en af de grove synder, der medvirkede til de alvorligste straffe, profeterne spåede, ville komme. Profeterne opfattedes som selve Guds talerør og deres ord som Guds egne ord, og deres udsagn må derfor af de troende være blevet opfattet med stor vægt. Profeterne fordømte tyveri og sidestillede det med andre synder så som drab, hor, løgn, mened, banden og sværgeren og afgudsdyrkelse.

Hvis sådanne synder ustraffet blev begået af en enkelt person, mente man som tidligere nævnt stadig i 1600-tallet, at et helt folk risikerede kollektiv straf. Også det synspunkt genfindes i den danske retsopfattelse, der krævede verdslig straf for den enkelte forbryder med den motivering, at et lands hele befolkning ellers ville blive straffet på et religiøst grundlag. - Profeten Zakarias uddybede i sit skrift kap. 5, 3-4, hvad der ville ske en tyv. Hans profeti fortalte om »en flyvende bogrulle, hvorpå forbandelse imod syndere var skrevet«. Denne bogrulle ville komme til enhver tyvs hus og udrydde ham og hele hans ejendom. Bogrullen er i bibelsk forstand selvfølgelig at opfatte som »Guds lov«, men i 1600-tallet har det ikke voldt vanskeligheder at oversætte dette ord til »lovbog« i verdslig juridisk forstand. På dette

grundlag har det derfor været let for præster og juridiske myndigheder at hævde over for almuen, at både den religiøse og den verdslige lov skulle holdes, og hvis den blev brudt, havde det gudsbestemt straf til følge.

Også i Det nye Testamente omtales tyveri. Det sker først og fremmest i evangelierne, hvor bl.a. Matthæus Evangeliet, kap. 15,19 nævner tyveri som en af de alvorlige misgerninger, der gør et menneske urent. I denne påstand kan man finde baggrund for den senere tids opfattelse af, at tyven og alt, hvad der omgav ham, var urent og besmitende. Evangelierne opfordrer også til, at mennesker slet ikke ejer noget, der kan gøres til genstand for tyveri. Således står der eksempelvis i Lukas Evangeliet, kap. 12,33, at Jesus beder sine disciple lægge vægt på de værdier, der ikke trues af tyve. Der står: »Sælger, hvad I ejer og giver almisse. Gør eder punge, som ikke ældes, en skat i himmelen, som ikke slipper op, der hvor ingen tyv kommer nær og intet møl ødelægger«. Heri kan man finde den nytestamentlige opfattelse, der anbefalede fattigdom, fordi rigdom sås som noget, der forstyrrede menneskene i at dyrke deres kristendom på den ønskede måde.

De givne eksempler på bibeltekster, som præsterne har kunnet anvende ved deres belæring angående tyveri, er kun få, men giver et indtryk af, på hvilke præmisser præsterne kunne belære. Eksemplerne viser i hvert tilfælde, at der var væsentlige argumenter at finde i Bibelen til at fordømme tyveri og tyve. Desuden var der argumenter for at belære sognebornene om, at de nødvendigvis måtte underkaste sig

Herlufsholm. Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv.

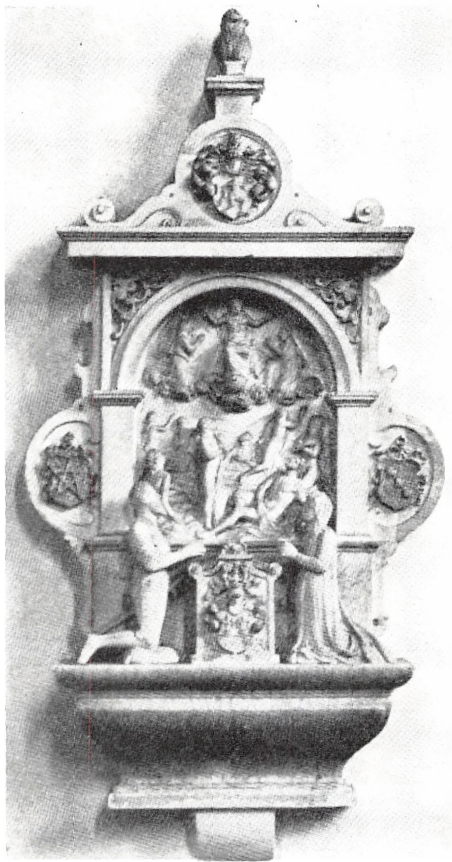
både de religiøse og de verdslige love. Og for en overvejende illitterær persongruppe har der ikke været tungtvejende modargumenter at hente nogetsteds over for autoriteter, der både havde magt og vilje til at idømme såvel korporlige som økomiske straffe. Almuen har derfor måttet tro præsternes ord og har efter gentagen belæring optaget disse i deres egen forestillingsverden.

Størstedelen af den verbale belæring, som menigheden modtog, blev altså givet i kirken under prædiken og salmesang, men når folk sad i Herlufsholm Kirke kunne også kirkerummets udsmykning fange opmærksomheden og være medvirkende til at give beskueren en visuel påvirkning. Kirken var, og er stadig, rigt udsmykket i forhold til så mange andre danske kirker på landet. Det skyldes naturligvis dens særlige status som kirke for skolens herskab og disciple, samt at den oprindelig blev bygget i 1100-tallet som klosterkirke for benediktinerordenens munke. Hvis menigheden derfor følte, at præstens ord under guds-

tjenesten blev for mange, for ked-sommelige eller direkte uforståelige, var der meget at se på, mens gudstjenesten gik til ende. Det mest iøjnefaldende var gravmæler og epitafier for skolens stiftere og deres slægt, for dens rektorer og flere af dens præster. Desuden er der mange træskærerarbejder, forestillende bibelske personer, der nok kunne give anledning til tankeflugt. På mange gravmæler og epitafier var der latinske indskrifter, som landalmuen ikke har kunnet læse eller forstå, men af rent visuelle oplevelser var der til gengæld utallige, som kunne være medvirkende til at påvirke og danne landalmuens referenceramme. Hvordan det sete konkret er blevet opfattet, kan man selvfølgelig ikke vide med bestemt-hed i dag, men ved at fremdrage nogle eksempler på, hvad der var (og stadig er) at se i kirken, kan man i hvert tilfælde forklare disses indhold, og derigennem give et fingerpeg om, hvordan de sandsynligvis er blevet opfattet.

Det centrale i kirken var en altertavle, visende et dommedagsrelief

foran hvilket skolens stiftere knælede (altertavlen er senere flyttet til et andet sted i kirken). På tavlens fundament står med forgyldte bogstaver: »Vor Herris Jesu Christi Blod gjør os reene af alle vore Synder«. I Johannis primo«. Altertavlen blev skænket kirken i 1568 af Birgitte Gøye efter Herluf Trolles død, og er altså derfor først og fremmest ud-

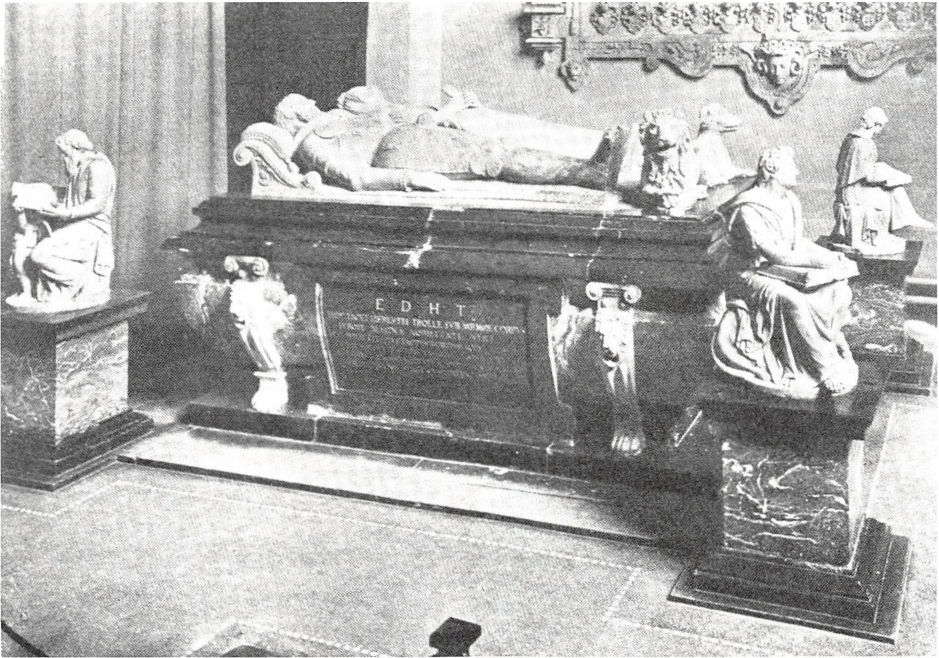

Kirkens gamle altertavle af alabast, som Birgitte Gøye gav. Stifterne knæler foran et relief af den yderste dom, omgivet af deres fædrende og mødrende våben (Trolle-Skave, Gøje-Bydelsbak). Tavlen fjernedes fra alteret i 1811, fordi det ansås for upassende, at stifterne var sat over alteret, og at menigheden måtte knæle for dem; men som Melchior sagde: Den knælede ikke for, men med dem. Illustration og tilhørende tekst er gengivet efter Tolstrup, F.: »Det ældste Herlufsholm 1560-1788« (Kbhvn. 1965).

tryk for, hvilket religiøst-etisk indhold hun og hendes samtid ønskede at videregive til de mennesker, der kom i kirken. Det er da også tidstypisk, at det er et billede på dommedag, der er hovedtemaet på alabasttavlen. Det er en bekræftelse på, at man mente, at livet efter døden var det vigtigste for mennesker at forberede sig til. Ved at afbilde skolens stiftere knælende foran dette billede har Birgitte Gøye sandsynligvis villet vise, at det også var det vigtigste for hende og hendes stand, og at denne holdning var efterfølgelsesværdig for beskuerne. Altertavlens tekst gjorde for dem, der kunne læse den, opmærksom på den nytestamentlige belæring om, at Jesu død på korset banede vej for menneskene til et liv efter døden.

Foran alteret stod to store malmstager, også skænket kirken af Birgitte Gøye. På stagerens fod er Trolles og Gøyernes våben indgraveret. Selve stagerne hviler på tre løvefigurer. I det kristne billedsprog symboliserer løven kraft og mod og er et udtryk for Kristi magt. Da der er tre løvefigurer på hver stage, er de desuden et sindbillede på treenigheden.

Når der var barnedåb i Herlufsholm Kirke samledes dåbsvidnerne og barnets gudmoder med barnet på armen omkring døbefonten. Den var en firkløverformet kalkstenskumme hvilende på fire søjler. Dåbsfadet var af messing og havde en fembladet rose i bunden som dekoration. Fonten og fadet menes at være skænket kirken af Herluf Trolle, da kirken fik status som sognekirke i 1561. Alt ved døbefonten havde symbolsk religiøs betydning, og dens udformning har for den, der forstod dette eller havde fået

Herluf Trolles og Birgittes Gøyes gravmæle i Herlufsholm kirke. Ved deres fødder ses en løve og en hund, og omkring gravmælet er opstillet flere apostelfigurer. Illustration efter »Danmarks Kirker«, Sorø amt, 1938.

det forklaret, kommunikeret et aflæseligt religiøst sprog. De fire søjler, som fonten hviler på, symboliserede apostlene, specielt Peter, Jakob og Johannes, som »de mænd, som regnedes for selve støttepillerne«. Rosen i dåbsfadets bund var et yndet lyrisk symbol på Kristus, og da rosen desuden havde fem kronblade, var den et billede på de fem sår, som Jesus fik på korset. Ud over det nævnte inventar var det mest iøjnefaldende i kirken det store gravmæle over Herluf Trolle og Birgitta Gøye. De er fremstillet i to legemsstore portrætfigurer; han iført sin krigsrustning og hun i enkedragt med en bog mellem hænderne. Deres påklædning er det indlysende for beskueren at tolke. Han er den modige, magtfulde krigsherre ved hvis fødder, der ligger en løve, endnu et symbol på tapperhed, mod,

kraft og troens beskytter. Ved hendes fødder ligger en hund, hvilket er et symbol på trofasthed både i ægteskab og religiøs tro. Enkedragten og bogen i hendes hænder forstærker desuden billedet af hende som den trofaste hustru, der efter ægtemandens død hylder hans minde (enkedragten) og viderefører hans livsværk (bogen=skolen). - Når menigheden sad i kirken og betragtede dette gravmæle, kunne den ikke være i tvivl om, hvem de skyldte deres daglige eksistens, og hvilke egenskaber disse mennesker og deres stand stod for.

Omkring skolestifternes gravmæle, på prædikestolen og på det gamle lektorie var der en mængde apostelfigurer, og på stolestader og korstole fandtes våbenskjolde og relief'er. Alt sammen noget, der kunne fange blikket og give stof til efter-

tanke hos de personer, der sad og betragtede dem op til flere gange om ugen. Resultatet af disse synsindtryk kan, i så vid udtrækning som de er blevet tolket efter hensigten, kun have været med til at styrke landalmuens accept af den lutheriske tros indhold og principper. Samtidig har denne accept i overvejende grad fået det sammen indhold som højere stands, skolens stifters og ledes indstilling til religionen og livsfortolkningsproblemer. Landalmuens holdninger måtte på væsentlige punkter blive de samme som højere stands, fordi denne sidste ved rent visuelt at legitimere etiske og religiøse normer tilkendegav, at de var værdige til efterligning. På grund af manglende uddannelse kunne landalmuen ikke sætte alternative normer op mod højere stands, fordi dennes påvirkning var så stærk, at den må opfattes som en bastant indoktrinering, og fordi højere stand desuden besad alvorlige magtmidler til at påtvinge dem, der var deres undergivne, deres egne normer.

Religionen belærte altså i 1600-årene landalmuen om en række normer, som fikserede persongruppens værdiopfattelse og attituder, og hermed socialiserede den til en ensartet opførsel. Vil man derimod studere landalmuens verdslige værdiopfattelser, er det straks vanskeligere på grund af det store kildebrist. Alligevel kan man bl.a. af ordsprog fra den aktuelle tid finde belæg for nogle af denne persongruppes egne tanker og holdninger. Selvfølgelig er heller ikke ordsprogene en primær kilde til landalmuens tankegang, idet de er nedskrevet af andre end almuens selv (f.eks. Peder Syv), men alligevel finder

man i dem mange eksempler på landalmuens holdninger til hverdagslivets foreteelser. I 1600-tallet levede omkring 90% af Danmarks befolkning i statiske, traditionsbundne bondesamfund, og det er i denne livsform, de fleste ordsprog tager deres udgangspunkt. Ordsprog blev opfattet som noget, der indeholdt tidligere generationers visdom og erfaring i en destilleret form, og de blev brugt i hverdagen som verbal undervisning af kommende generationer med det formål, at lære dem, hvad man fandt socialt acceptabelt eller det modsatte. Derfor er en bestemt tids ordsprog en god kilde, som i dag kan sætte os i stand til at forklare en del af et givent samfunds moralcodex og etik.

I det følgende vil der derfor blive givet eksempler på ordsprog, som man kan være sikker på, landalmuen har haft mulighed for at have kendt og anvendt i daglig tale. Alle de citerede ordsprog er hentet fra Peder Syvs ordsprogssamling, der blev udgivet første gang i årene 1682-88. Denne samling indeholder foruden Peder Syvs egne indsamlede ordsprog også materiale fra endnu ældre udgivelser (Peder Låle 1515 og »Problemata et proverbia moralia« fra 1624). De anvendte eksempler herfra skulle således være velegnede til at afdække nogle af landalmuens normer angående tyveri og tyve. De citerede ordsprog er opdelt og diskuteret i to grupper. Den ene angår synet på tyveri som gerning, og den anden drejer sig om selve tyven som person.

Generelt afslører ordsprogene, at det var vanskeligt at undgå at blive bestjålet, og at tyven var skæbnebestemt til at stjæle, men som regel

også fik sin straf herfor. Den første ordsprogsgruppe, der har selve tyveriet som emne, er den mindste i Peder Syvs samling, og den fremherskende opfattelse heri indeholdes i et ordsprog, der lyder »Han skal lukke vel, der skal lukke for tyve«. Det blev altså anset for svært at gardere sig mod tyveri, men at det dog var muligt at værne sine værdier lidt, fremgår af ordsproget »Bedre er trælås end åben dør«, fordi som et andet ordsprog sagde »En åben kiste gør en dristig tyv«, eller »onde [dårlige] gemmer gør snare [dristige] tyve«. En svag trælås, vel nærmest en træbolt for døren, blev altså anset for et, omend spinkelt, værn mod tyveri i en tid, hvor man udmærket kendte og anvendte smedjernslåse med nøgle. Samtidig advarer de to sidste ordsprog mod at friste til tyveri eller mod ikke at passe godt på sine værdier.

En del ordsprog viser, at der var normer for, at ikke alle tyverier opfattedes som lige alvorlige, idet de graduerer tyverierne efter det stjålne art og værdi. Nogle af disse ordsprog tilhører en kategori, som har et juridisk indhold, og flere af dem indgik da også i den tids retspleje, hvor de var meget benyttede til at fastslå den juridiske sædvane især ved underretterne. Eksempelvis brugtes stadig i 1600-tallets retspleje ordsproget »For det, som flyver over galgen [høns, gæs etc.], kommer tyven ej i galgen«. Bag den regel lå øjensynligt den retspraksis, at man ikke idømte dødsstraf for tyveri af noget, der var under 1/2 mark værd i penge. Et andet ordsprog med juridisk indhold viser direkte hen til det forhold, at bonden under strafansvar havde pligt til at lade lyse på tinge vedrørende dyr

eller andet, som han enten havde mistet eller fundet. Ordsproget siger meget utvetydigt, at »Hittet er halv stjålet, uden det er lovligt oplyst«, og de ældre tingbøger fra alle egne af Danmark beretter da også om utallige sager netop om lysning eller undladelse af lysning.

Ligesom nogle ordsprog gav regler for, hvordan bestemte tyverier skulle straffes, så findes der også enkelte, der giver belæg for, at man på trods af den generelle fordømmelse af tyveri i visse tilfælde fandt undskyldende momenter for at stjæle. Bl.a. opfattedes sult og fattigdom som en plausibel grund til, at nogle mennesker stjal, og tyveri af fødevarer og brændsel fandt man tilsyneladende en rimelig begrundelse for. Disse om ikke direkte undskyldende, men dog forklarende ordsprog lyder »Armod har gjort mange til horer og tyve«, »Hunger haver ingen skam«, »Den, som trænger, stjæler, til han hænger« og »Skoven er fattigmands kappe«, d.v.s., her kan han finde brændsel at varme sig ved. At det »gratis brændsel« fra skoven gav anledning til et ordsprog er ikke underligt, fordi ulovlig skovhugst var et stort problem for mange af landets herskaber. Bønderne havde nemlig en udbredt opfattelse af, at fra skoven kunne de mere eller mindre legalt hente kvas og brænde, mens herskaberne var af den mening, at skoven var deres retmæssige ejendom, og at træ herfra skulle betales. Den udbredte ulovlige skovhugst genspejler sig derfor også i en masse tingbogs- og sagefaldssager fra 1600-årene.

Ordsprogene fortæller altså, at der i tiden både herskede en frygt for at blive bestjålet, en fordømmelse af tyveri og en overbevisning om,

at tyveri medførte straf. Alligevel var der også en vis forståelse for, hvorfor tyveri af og til blev begået, selv om rækken af ordsprog, der drejer sig om tyveri selv giver tidens konklusion vedrørende synet på dette, idet der også siges, at »Stjålet gods lykkes aldrig vel«.

Den anden gruppe ordsprog, hvis emne er tyven som person, giver alene på grund af sin størrelse det indtryk, at den tyvagtige person var overordentlig velkendt i tiden, og at han var kilde til mange tanker og forestillinger. Tyvenes store mængde anslås i et par ordsprog, der lyder »Var alle horer og tyve døde, da stod mangt hus øde« og »Der er flere tyve end galger«.

Hvem tyvene var, kan man også få svar på. Tyvagtige var simpelthen de mennesker, som man mente, skæbnen havde forudbestemt til at være det, og hertil kom nogle, som i kraft af deres position i samfundet stjal og slap godt fra det. Den opfattelse, at tyven var underlagt en forudbestemt skæbne, kommer tydeligt til udtryk i ordsproget »Hvem, der er bestemt til at stjæle, er også bestemt til at hænges«. I ordsproget ligger også den holdning, at tyven ikke kunne undgå sin straf, og dette bekræftes i ordsprogene »Tyven tjener galgen bedst«, »En moden tyv løber selv til strikken« og »Horen og tyven have een ret« [nemlig til kagstrygning, brændemærkning, forvisning etc.]. Trods opfattelsen af, at tyven i sidste ende blev straffet, herskede der dog også den mening, at nogle mennesker alligevel kunne slippe godt fra tyveri. De tyve hørte ikke til almuegruppen, men til den herskende klasse. Dette, som er et af de meget få belæg for en konflikt mellem almue og højere stand, vi-

ser sig i ordsprog som »De, som skikkelig [dueligt/dygtigt] stjæle, kaldes herrer, de andre tyve« og »Små tyve hænges op, for de store tager man hatten af«.

Tyven, hans familie og alle, der omgikkes ham blev betragtet som vanærede, og den skamplet, som hæftede ved den vitterlige tyv, kunne aldrig afvaskes. Det siges bl.a. i ordsproget »Hvo én gang stjæl, må altid hedde tyv«. Samtidig mente man, at den, der én gang havde stjålet, ville gøre det igen. Et ordsprog som »Hvo, som stjæler kalven, stjæler vel og koen« viser dette og påstår, at den tyv, der begynder med at stjæle små ting [kalven], givetvis vil fortsætte med at stjæle større ting [koen], eller i hvert tilfælde bliver anklaget for det. Flere ordsprog røber lignende følgeslutninger, som drejer sig om tyvens moralske væsen. Bl.a. viser ordsproget »Tyven levner noget, ild og vand intet«, at man trods alt frygtede ildebrand og oversvømmelse mere end tyvebesøg. Årsagen hertil skal ses i, at brandlidte personer og ofre for naturkatastrofer kunne bringes til tiggerstaven, hvis landsbyfællesskabets fattigforsorg ikke reddede dem. Tyveri kunne trods alt kun forringe den bestjålnes økonomiske forhold, ikke jage ham fra hus og hjem.

Hvilken social og moralsk placering, tyven havde i samfundet, fremgår af mange ordsprog, og det ses, at den var den samme som horens. I flere af de allerede citerede ordsprog sættes der lighedstegn mellem horen og tyven, og de omtales som sidestillede personer, idet det, der menes at gælde for den ene, også gælder for den anden. Helt tydeligt kommer denne opfattelse til udtryk i ordsproget »Horen og ty-

ven liges [forliges] vel«. Horen havde i de ældre bondesamfund en marginal status og var omgivet med mange sanktioner og trosforestillinger. Det sammen gjorde sig gældende for tyvens vedkommende. Begge tilhørte de mest foragtede, eller snarere frygtede, grupper, og omkring det, man frygtede, opstod der utallige sanktioner, supranaturalistiske forestillinger og profylaktiske ritualer. Således praktiserede man et udbredt spiseforbud for tyveridømte personer i private hushold, forstået på den måde, at man ikke ville sidde til bords med dem. Man afhuggede fingre af hængte tyve i galgen og lagde dem i øltønden, fordi man var overbevist om, at øllets kvalitet så blev bedre, eller at en kromand kunne øge sit ølsalg, når han tog et afhugget lem fra den langfingrede tyv til hjælp. Ligeledes mente man, at kunne holde tyve borte, ved at ridse mystiske tegn på sin dørtærskel, eller, hvis man allerede var bestjålet, kunne få tyven til at »vise igen«, d.v.s., vise, hvor tyvekosterne var skjult, ved at opgrave hans fodspor af jorden og koge dem i vand eller hænge en stump af hans tøj op i skorstenen, så tyven under det magiske pres skulle komme tilbage og tilstå. Mangfoldige lignende eksempler på overtroiske handlinger, der skulle afværge eller besværges tyven, florerede blandt almuen i 1600-tallet, og der er endda eksempler på, at hele bylag og bystyrelser på købstæderens rådstuer har taget dem i anvendelse til langt ned i 1700-årene.

Ordsprogene viser altså, at man betragtede horen og tyven på næsten samme måde, og bl.a. fordi ordsprogene hyppigt omtalte og karakteriserede disse mennesker, har

man kunnet fastholde dem i en stigmatiseret og marginal samfundspostion. Et enkelt ordsprog giver dog en formodning om, at man i visse tilfælde fandt, at tyveri var mere vanærende end hor. Ordsproget lyder »Lokket søster er søster min - men stjæler min broder, så hæng den tyv«. Hvis der forekom både hor og tyveri inden for en familiekreds, var det tilsyneladende lettere at bære over med en søsters »skørlevned« end med en broders »misgerning«. Samtidig viser ordsproget et glimt af søskendekærlighed i en tid, hvor forskningen ellers påpeger, at fællesskabet inden for hushold og grandelag snarere end familiefølelse var dominerende for bondestandens opmærksomhed og følelser.

En åbenlys divergens mellem kirken og befolkningens opfattelse af, at alle dødsdømte forbrydere havde tabt deres mulighed for et evigt himmelsk liv, udtrykkes i et enkelt ordsprog. Den verdslige øvrighed dømte de levende lovovertrædere efter gældende retspraksis, og kirken gejstlige dømte de døde lovbydere til evig fortabelse i det hinsides. Almuen var underkastet disse menneskers vurderinger, men øjensynligt ikke altid enig med dem. Det ses i hvert tilfælde af et enkelt ordsprog, at man forstod, at der både kunne forekomme justitsmord, og at nogle lovbydere religiøst set ikke var fortabte. Ordsproget lyder »Der kommer så vel en sjæl til himmelen fra galgen som fra kirkegården«.

I det ovenstående er der givet en række eksempler på, hvilke normer, der bl.a. indgik i landalmuens begrebsverden. Noget totalbillede kan man selvfølgelig ikke få af de normer og holdninger, som var bestem-

mende for denne persongrupperes handlinger, især når disse mennesker levede for omkring 350 år siden og ikke har efterladt sig ret meget kildemateriale. De ovenfor givne eksempler kan man heller ikke med sikkerhed hævde passer på landalmuen i Herlufsholm Birk, men måske nok på en overvejende del af den danske bondestand i den behandlede tid. Ud fra en af de få overleverede kilder til Herlufsholm-almuens liv, tingbøgerne, kan man dog få belæg for, at i hvert tilfælde en del af den beskrevne berebsverden fandtes og blev praktiseret blandt landalmuen på denne egn. Det er kun i glimt, folkene på Herlufsholm Birketing afslører de normer og vurderinger, der har været herskende i deres hverdagsliv, men disse glimt kan til gengæld aflæses som eksempler og beviser på den rådende berebsverden.

Det område, der først skal belyses ud fra de refererede sager i Herlufsholm Birks Tingbøger 1616-19 og 1630-33, er landalmuens forhold til fogeden og præsten Poul Jensen Colding, der fungerede ved skolen 1622-40 og havde en afgørende indflydelse på godsets og sognets beboeres liv. Hans beslutninger var landalmuen helt undergivet, både når det drejede sig om fæsteforhold, tingslige søgsmål, sagefald og kirketugt.

Af en tingbogssag 1631,29,34 ses det tydeligt, at birkets beboere nærede frygt for at vække Poul Jensen Coldings mishag eller religiøse for dømmelse, der i værste fald kunne medføre en eller anden form for sanktion. Sagen drejer sig om at bevise faderskabet til et illegitimt barn, der er afgået ved døden få uger gammelt, samt om at få økonomisk

godtgørelse for moderens ophold og barnets pasning og begravelse. Da barnet var født uden for ægteskab, og da barnefaderen ikke havde erkendt faderskabet eller havde stået offentligt skrifte herfor, overtalte han barnets plejefar til at ordne barnets begravelse i dølgsmål af frygt for, at præsten ellers ville reagere mod ham med sanktioner. Plejefaderen var villig til at hjælpe, idet han var lovet betaling herfor. Hans vidneudsagn røber tydeligt, at det vigtigste for de implicerede parter var at undgå, at præsten fik nys om barnefaderens identitet, moderens ulovlige ophold i sognet og de småsnuskede økonomiske transaktioner omkring hele affæren. Til sidst gik parterne så vidt, at de aftalte det døde barns hemmelige begravelse, hvorved de unddrog det den gejstlige medvirken, der ellers på den tid blev anset for væsentlig for en sjæls frelse. I øvrigt er det tvivlsomt, om barnet overhovedet var blevet døbt; herom meddeler sagen intet. Plejefaderens vidneudsagn angående begravelsen lød i uddrag: »Der barnitt waar døtt, sende ieg bud till hennem [barnefaderen].Da bad hand mig, ieg schulle intett andett bekiende, ind att dett waar mitt baren, och at ieg torde ingen folck bede att følge det till jorden, ey heller bede presten der om, der worder dög [derfor] inted predicket offuer dett, ieg kunne alige well straape [stoppe] dett neder«.

Et andet sted i den meget omfattende sag kom barnets mor med et udsagn, der direkte viser, at de involverede parter var sig ganske bevidst, at deres handlinger omkring det illegitime barns fødsel, forsørgelse og død i høj grad især var bestemt af barnefaderens frygt for

præstens sanktioner. Det kommer klart til udtryk i plejefaderens vidneudsagn, idet han et sted refererer, at barnets mor under en diskussion om barnefaderens forsørgelse af hende og barnet skal have sagt: »...att hand [barnefaderen] heller maatte giffue hinde [naturalier] och forliges med hinde ind med mester Powell«.

I det afsluttende referat af sagen bekræftes for tredje gang parternes frygt for at blande præsten ind i deres forhold. Det diskuteredes her, hvorvidt en hest var udlånt af barnefaderen eller ligefrem stjålet af plejefaderen til hjælp ved hans flytning til Lille Næstved. Plejefaderen hævdede at have lånt hesten »aff den aarsage, att hand icke schulle bede mester Powell att laane hanem wognne, att nogen aff dise egens folck schulle faa dett quindfolk att see, som Jørgen Andersenn [barnefaderen] schall haffue beleygitt, som den tied haffde sin werelse huos hanem [i plejefaderens hus]«.

Af tingbogsreferaterne fremgår det også, at tidens religiøse normer ikke kun var noget, der blev prædikeret i kirken. Landalmuens hverdagsprog afslører, at religiøse termer, talemåder og begreber hyppigt indgik i daglig tale, og derfor må have været en fast forankret bestanddel af folks åndelige ballast. På tinge brugte landalmuen ofte religiøst værdiladede udtryk sandsynligvis for at give vidneudsagn større vægt og troværdighed. Man svor »ved sin højeste ed, sjæl og salighed« at tale sandt; man satte »al den part, man skal have i Guds rige« i pant for til gengæld at blive troet, og vendinger som »dette er udi Guds sandhed« eller »så sandt mig Gud skal hjælpe« brugtes ofte. Lige-

ledes viser tingbogsreferaterne, at man bød »Guds fred«, når man trådte ind i en nabos hus, og om et godt høstudbytte sagdes det, at man havde »fanget Guds velsignelse igen«. Disse udtalelser kan dog alle have været brugt på tinge for at stemme de dømmende myndigheder positive over for de fremmødte parter i en sag. Men hertil kommer mange referater, der viser, at landalmuen stadig levede med en djævletro både under hverdagsforhold og i op-hidsede stunder, hvor der blev ført uovervejede og hidsige tale. Djævelen blev ofte omtalt i skænderier, hvor man udtalte ønsket om, at Djævelen måtte fare i en uven. Under skændsmål var sproget blomstrende og udråb som »der schall fare en dieffuell inden i Eder«, eller »hand badt dieffuelen fare i hanem« forekommer ofte i tingbogsreferaterne. Hvis det drejede sig om udskældning af en kvinde, tog man desuden seksuelt nedvurderende betegnelser til hjælp, og sagde eventuelt, at der »burde fare en deffuel i den zakremensche teffue«. Med ordet »teffue« mentes tæve = (løbsk) hunhund, og »zakremensche« brugtes nærmest som ordet forbandet, men betyder egentlig den, som bander ved sakramentet og udtrykker således en yderligere religiøs nedvurdering og forhånelse af den udskældte.

Et andet element i landalmuens begrebsverden, som er af særlig interesse, er de normer, der rører folks syn på tyveri. I tingbøgerne er der også referater af sager vedrørende ulovlig skovhugst, der jo mange steder i Danmark var et problem. De fleste af sagerne er kun forundersøgelser, der skulle vise, om der var tale om tyveri eller lovlig tilegnelse af et læs ved eller en

På tinge - retsscene som viser tingmændene siddende på tingstokkene, og - stående foran dem - sagens parter. Træsnit fra 1500-tallet, gengivet efter Beckman, F. et al.: »Kampen mod Forbrydelsen«, bd. 1, Kbhvn. 1951.

træstamme, men af sagsreferaterne fremgår det flere gange, hvordan landalmuen så på det at forgribe sig på herskabets skove. Her skal kun gives nogle få eksempler på landalmuens normer desangående, men de fortæller til gengæld klart, at man tog det meget let med at respektere ejendomsforholdet til træet i skovene. Det tydeligste udsagn, der underbygger dette, findes i sagen 1633,209, hvor en mand der med rette var anklaget for ulovlig skovhugst, refereres for til en nabo at have sagt, at han »tacker endnu Gud, schouffuen er saa ner, att hand kand faa gaffuen aff den«. I en sag (1633,298) mod en anden mand, der muligvis uretmæssigt havde tilegnet sig en bøgegren så stor som en »karells gaard« (gaard sandsynligvis skrivfejl for lår), nægtede han at have gjort noget galt, men sagde også, »att schollens schouffue

schulle lade mere till ind som dett«. At landalmuen fandt det rimeligt at tilegne sig træ fra Herlufsholm Skoles skove uden forudgående udvisning eller stadfæstelse i fæstebrevene underbygges af, at de ovenstående udtalelser blev fremsat af mænd, hvoraf den ene var en notorisk tyv, der siden forvistes fra birket, og den anden var en almindelig hæderlig fæster, der var respekteret på sin hjemegn og ofte indkaldtes som tingmand.

Af det ovenstående skulle det være tilstrækkeligt belyst, at landalmuen på mange felter havde sin egen begrebsverden. Selvfølgelig var heri mange delelementer overtaget fra højere stand, som var den dominerende ved fastsættelse af normer, men almuen var alligevel ikke blot passiv modtager og bevarer af disse kulturelle normer. Almuen udvalgte, forkastede, bearbejdede og ny-

skabte også selv egne normer, som var brugbare og levedygtige inden for de sociale rammer, der var givet denne befolkningsgruppe.

Landalmuens tyveriopfattelse

Hvis man fremdrager de tyverisager, der blev rejst på tinge ifølge Herlufsholm Birks Tingbøger 1616-19 og 1630-33, og studerer dem nærmere, er det muligt at få indblik i, hvad landalmuen inden for Herlufsholm Birk og Herlufsholm Skoles ledere betragtede som faktisk tyveri, og hvad de fandt det rimeligt eller direkte nødvendigt at rejse tyverisag for.

I det nævnte tidsrum blev der ført i alt tolv faktiske tyverisager på tinget, og disse sager skal i de følgende præsenteres og diskuteres bl.a. ud fra en udarbejdet kostliste, der oplyser alle de stjålne effekters art. Sagerne indeholder både retmæssige og uretmæssige anklager for tyveri, tilståelsessager og spontane indrømmelser af begået tyveri. I nogle af de rejste sager kan tyveribeskyldningen tilbagevises, og det formodede tyveri forklares som lovlig tilegnelse, hvorpå sagen bortfalder. Andre sager er ganske oplagte og retsmedholdelige og afsluttes som tilståelsessager, endda ret ofte med indrømmelse af flere tyverier end de, anklagen oprindeligt lød på. Uanset om den enkelte sag blev rejst med rette, og uanset om der forelå tilståelse eller ej, er alle de effekter, der blev påstået stjålet, medtaget i den følgende kostliste for at få et så nøjagtigt billede som muligt af, hvad man mente var så værdifuldt, at det var nødvendigt at rejse tyverisag for det på tinge.

Kostlisten er opstillet, så den først opgiver året for den enkelte

sag på Herlufsholm Birketing. Derefter følger selve sagens tingbogsnummer, eventuelt efterfulgt af et »f«, hvis sagen blev behandlet over flere tingdage. Endelig gør listen rede for arten og mængden af de genstande, som påstås stjålet:

år	sag-nr.	det stjålne
1617	127	1 stud
1618	169 f	1 sæk mel
1618	170 f	3 gedebukke
1618	228	2 bytyre
1632	85	uspecificerede tyvekoster
1633	1 f	1 får 3 lam korn 1 gås
1633	9	2 heste
1633	98 f	5 elletræer
1633	209 f	ved/kvas mælk
1633	318 f	3 stude 2 kvier 8 får
1633	332 f	1 ged
1633	352 f	1 bytyr 1 kobberkedel 1 kvie byg brød fetaille (viktualier) boghvede

Hvis man opsummerer de stjålne genstande i kostlisten, fremgår det, at der først og fremmest blev anklaget for husdyrtyveri. I otte sager blev der rejst anklage for tyveri af ikke mindre end tilsammen 30 husdyr (1617,127 - 1618,170f,228 - 1633,1f,9,318f,332f,352f). Der førtes tre sager om fødevarer tyveri af en ukendt mængde mælk, mel, brød og viktualier (1618,169f, - 1633,209f,352f), og kun i een af disse sager lød anklagen ikke også på husdyrtyveri (1633,209f). Der førtes kun to sager vedrørende ulovlig skovhugst (1633,98f,209f), og herunder fandtes ingen

anklage for tyveri af dyr. Hertil kom to sager angående korntyveri af uspecificeret korn, byg og boghvede i en ikke nærmere opgivet mængde (1633,1f,352f), og heraf rejstes den sidstnævnte sag for tyveri af både byg og boghvede. Samtidig er det bemærkelsesværdigt, at begge sagerne om korntyveri også indeholder anklage for husdyrtyveri. Endelig forekom der én sag (1632,85), hvor tyvekosterne ikke er nærmere specificeret og én sag (1633,352f), hvor der blev anklaget for tyveri af løvsøre, en kobberkedel, og atter blev der samtidig rejst anklage for husdyrtyveri. - Det viser sig altså, at ud af kostlistens tolv sager blev kun de fire udelukkende rejst på en anklage for tyveri af andet end husdyr. Det tyder i allerhøjeste grad på, at man først og fremmest anmeldte husdyrtyverier, og når disse kom op på tinge, så fandt man også andre anklager frem. Dette bekræftes da også af, at går man ned i kostlistens »blandede« tyverisager, d.v.s., de sager, hvor anklagen lød på andet end dyr, så starter åbningsproceduren med anklage for husdyrtyveri, mens de andre stjålne effekter først senere fremtrækkes eller spontant tilstås stjålet af den anklagede (1633,1f, 318f,352f).

Husdyrtyveri

Størstedelen af tyverisigtelserne drejede sig altså om husdyr, og når bønderne gjorde sig så stor umage for at skaffe forsvundne dyr tilbage, skyldtes det, at de repræsenterede bondens mest værdifulde ejendom i de preindustrielle naturaliesamfund. Økonomisk set kunne tabet af et husdyr være meget alvorligt for ejermanden, fordi datidens bønder for det meste levede på et meget

snævert eksistensgrundlag, der kun vanskeligt gav dem råd til at købe nye dyr til erstatning for de manglende. Hvor kostbare husdyr egentlig var i første halvdel af 1600-årene kan bl.a. ses af Herlufsholm Birks Tingbog, sag 1633,318, hvor to stude vurderedes til ca. 24 rdl., altså 12 rdl. pr. stk., og hvor det fortælles, at en ko er solgt for 9 rdl. Det var givetvis svært for de fleste bønder at skaffe sådanne beløb tilveje uden forudgående lang opsparing. Hvor svært, kan man få et indtryk af, når man sammenligner tidens arbejds-lønninger med prisen på en stud (12 rdl.). Eksempelvis fik en mand, også i året 1633, 2 rdl. plus mad og øl i arbejdstiden for et tækkearbejde, hvortil der medgik to læs langhalm; et arbejde, der i hvert tilfælde må have varet flere dage (sagen 1633, 231). Det betyder således, at en mand skulle udføre seks større tækkearbejder for at tjene til købet af en stud (6 tækkearbejder á 2 rdl. = 12 rdl. = 1 stud). Desuden har han sandsynligvis ikke kunnet lægge hele beløbet til side til studekøb, fordi han i arbejdsperioden har haft udgifter til logi, føden uden for arbejdstiden, opretholdelse af en eventuel familie og muligvis også skatter.

Foruden den egen-værdi, et husdyr repræsenterede, havde det også en overordentlig høj værdi som et produktionsgrundlag, der kunne give bonden økonomisk gevinst i form af trækraft, mælk, uld, fjer, menneskeføde og husdyr-reproduktion. Altsammen noget, der var helt uundværlig i bøndernes hushold, der var baseret på selvkonsumtion. Blot et enkelt manglende dyr i en gårds bestand kunne derfor forringe en bondes økonomi mærk-

bart. Hertil kom, at det ofte var sådan, at bonden ikke selv ejede alle sine dyr, men kun havde delvis brugsret til et eller flere af gårdens husdyr. Mange bønder havde lejede dyr på stald eller græs mod en afgift til dyrets ejermand. Det er derfor indlysende, at hvis et sådant lejedyr forsvandt, skulle lejeren erstatte det over for ejeren. Denne pligt satte en lejer i et stærkt afhængighedsforhold og måtte anspore ham til ihærdige forsøg på at skaffe et manglende husdyr tilbage.

Årsagen til, at der førtes så mange sager på tinge angående dyr, der var forsvundet, skyldtes ikke alene, at dyrene formodedes stjålet. De levende dyr var vanskelige at holde opsyn med og kunne meget let være løbet bort ved egen kraft. De ejendele, der opbevarede under tag, var lette at bevogte, men selv om løsgående dyr på græs som regel gik i en eller anden form for indhegning, var de ofte uden egentligt opsyn. Sådanne dyr var selvfølgelig let tilgængelige for en tyv, men kunne også sagtens være bortløbet. De dyr, der græssede ude i en landsbys overdrev, var heller ikke altid under en hyrdes opsyn, idet ikke alle bønder ville lønne en byhyrde. Det fremgår både af Eriks Sjællandske Lov og af Jyske Lov, at man i den ældste lovgivning som noget selvfølgelig tog højde for, at græssende dyr kunne være uden opsyn af en hyrde. Savnede dyr kunne altså meget vel være bortløbne, hvad en tyv måske kunne bruge som tilskyndelse til og som dække over et husdyrtyveri.

Forsvundne dyr gav mange problemer, og der var derfor faste regler for, hvordan man skulle forholde sig, hvis ens dyr var bortløbet, el-

ler hvis man fandt og optog et tilløbet stykke kvæg på sin jord. En bonde, der fandt et fremmed husdyr på sine enemærker, havde således pligt til at oplyse, d.v.s. fremlyse, dyret på førstkommende tingdag, så den rette ejermand kunne få det tilbage. Hvis man beholdt et dyr, der var kommet tilløbende uden at oplyse det, udsatte man sig for at blive anklaget for tyveri af dyret. Et af tidens ordsprog, der havde juridisk vægt, sagde jo også, at »Hittet er halv stjålet, uden det er lovlig oplyst«. Til gengæld havde den, der havde mistet et dyr, selv pligt til at lyse efter det, d.v.s. efterlyse det, både hos sine naboer, i kirken og på tinge. Hvis dyret ikke kom tilveje igen efter denne efterlysning, og ejermanden mente at vide, hvor det befandt sig, eller havde formodning om, hvem der havde stjålet det, skulle han selv opsøge og påvise det savnede dyr og dermed afsløre tyven. Hvis der var tale om et stykke stjålet kvæg, havde ejermanden desuden dyrets mærkning at føre som bevis for sin ejendomsret. Denne mærkning bestod af et individuelt ejermærke, der var snittet i dyrets øre eller brændemærket på dets krop. Mærkningen var vel først og fremmest tænkt som et hjælpemiddel, når dyr, der gik i løsdrift, skulle sorteres, men blev også brugt som retsligt bevis på ejerforholdet til et dyr. At man tog mærkningen som et afgørende indicium for retmæssigt ejerskab, fremgår af utallige sager i 1600-årenes danske tingbøger, hvor man både efterlyser og fremlyser kvæg ud fra dyrenes mærkning, ligesom man fører den individuelle mærkning som retsgyldigt bevis i tyverisager.

Løsoertyveri

Ifølge den udarbejdede kostliste fandt der kun ét eneste tilfælde af løsoertyveri sted i Herlufsholm Birk i perioden 1616-19 og 1630-33; flere blev i hvert fald ikke anmeldt på tinge. Sagen (1633,352f) drejede sig endda om en kobberkedel, som en ung mand spontant tilstod at have stjålet og videresolgt i Næstved. Det er bemærkelsesværdigt, at der overhovedet ikke på noget tidspunkt blev rejst sigtelse for tyveri af penge, sølvtøj eller klæder. Årsagen til, at der ikke blev stjålet penge, er sikkert den ganske enkle, at de var så sjældne i 1600-tallets naturaliesamfund, at der blev passet særlig godt på dem, hvis man endelig havde nogle. Derimod er det mere forbausende, at der ikke blev anmeldt et eneste tyveri af sølv, fordi bønderne i Herlufsholm Birk på denne tid blev anset for at være ret velstående. De har sandsynligvis haft nogen mulighed for at foretage en opsparing i form af kistefæ, d.v.s. sølvskeer, sølvbægre, sølvtallerkner eller sølvmønter givet som gaver. Denne opsparingsform var den almindeligste blandt velstående danske bønder gennem flere århundreder og har sikkert også været det i Herlufsholm-området. Årsagen til, at der alligevel ikke findes nogen sigtelse for tyveri af sølv i Herlufsholm Birks Tingbøger i den aktuelle tid, skyldes nok ikke, at bønderne ikke ejede sølv, men snarere at de forvarede det så godt og sikkert, at det ikke kunne stjæles. Det var sædvanen, at bønderne de fleste steder i Danmark opbevarede deres værdigenstande og personlige papirer i låste, tunge standkister eller i et aflåst, nagelfast husbondskab i stuen.

Fødevarertyveri

Generelle berigelsestyverier af penge og ædle metaller fandt altså tilsyneladende ikke sted i Herlufsholm Birk. Derimod kan man sige, at tyverierne af fødevarer, korn og træ var tyverier, som sandsynligvis blev foretaget, om ikke på grund af direkte social nød, så dog med det formål at hjælpe tyven gennem dagen og vejen.

Fødevarertyverier skete sandsynligvis i langt flere tilfælde, end det ses af tingbøgerne, men man har ikke altid fundet det ulejligheden værd at rejse tingsag for noget spiseligt, der måske var rapset af en fattig grande, et sultent tyende eller et medlem af det omstrefjende pjalteproletariat, som ved opdagelsen af tyveriet sikkert var over alle bjerge. Ser man derimod på ulovlig skovhugst eller kornstyveri har der på baggrund af økonomisk nødvendighed, ansvarlighed over for anden person og befolkningens almindelige normsæt været nok så tungtvejende grunde til at rejse tingsag.

Ulovlig skovhugst

Ved ulovlig skovhugst forstod man fjernelse af træer, kvas, brænde eller gærdestave uden lovlig adkomst ifølge herskabets udvisning eller bondens rettighed nedskrevet i hans fæstebrev. Det er absolut forståeligt, at ejendomsretten til skov håndhævedes meget strengt, fordi den, der besad ejendoms- eller brugsretten til et skovstykke, selv skulle anvende træet som en del af sit produktionsgrundlag, f.eks. som bygningstømmer, brændsel eller hegnsmateriale. Disse ting var et værdifuldt tilskud i almindelig gårddrift, og adkomstforholdet til

skoven derfor af stor økonomisk betydning. Krænkedes dette, var det rimelig og vigtigt for ejermanden at tage modforholdsregler, især også fordi skovene allerede i 1600-årene hørte til de knappe goder, efter at meget skov var forhugget eller helt udsløttet.

Ikke alene ejermanden til et skovstykke havde god grund til at anmelde et eventuelt tilfælde af ulovlig skovhugst på hans enemærker. Også den, der kun fæstede skoven af et herskab, måtte gribe ind over for tyveri herfra. Fæsteren skulle nemlig stå til regnskab for skoven og dens værdier over for herskabet. Hvis der skete tyverier af træ fra et bortfæstet skovstykke, og tyverierne ikke blev anmeldt, kunne fæsteren risikere selv at blive anklaget for at have forhugget skoven eller at have solgt træ fra den.

Korntyveri

Ligesom ulovlig skovhugst tilskyndede korntyverier også ofte den bestjålne til at anmelde tyveriet. Korn var selvfølgelig en vigtig faktor i tidens hushold med selvkonsumtion, hvor det tjente til føde for husholdet og dyrene samt blev brugt ved tilsåning af markerne. På mange gårde, især dem med magre jorder, var korn en mangelvare, som man simpelthen var nødt til at være meget nøjeregnende med, for at få det til at slå til gennem en hel årscyklus i gårddriften. Derfor var korntyveri noget, man ikke havde økonomisk råd til at se gennem fingre med. Hertil kom endnu en tungtvejende grund til at anmelde korntyveri. Korn blev nemlig også meget ofte anvendt som betalingsmiddel. Det trådte i stedet for rede penge, når der skulle indkøbes varer, som man

ikke selv kunne producere. For mange bønder var det dog vanskeligt overhovedet at dyrke så meget korn, at det kunne afkaste den overskudsmængde, som man gerne ville bruge som betalingsmiddel. Årsagen hertil var ringe udviklet teknologi, ufrugtbare jorder og dårligt ydende kornsorter, som altsammen resulterede i et ringe foldudbytte.

Fordi korn altså var et begrænset gode og ofte en mangelvare, blev der set på korntyverier med stor alvor. Men denne alvor blev forstærket af, at det samtidig blev opfattet som en religiøs synd at stjæle korn. Af kornhøsten skulle der jo svares tiende til kirken, og hvis man stjal korn, blev det derfor betragtet som at stjæle korn fra Gud. Allerede længe før 1600-tallet var opfattelsen af, at det også var religiøst set forkasteligt at stjæle korn, blevet fastslået i den verdslige lovgivning i Norden. Således indføjedes i den svenske Östgötalag den passus, at »Korntyven bryder Guds lås«, hvilket var det samme som at sige, at korntyven stjal fra Gud selv, når han opbrød en lås eller krænkede et hegn for at stjæle korn. Kornet var selvfølgelig bondens, men det var også tiendekorn, som tilhørte Guds kirke. Bønderne i Herlufsholm Birk har anskuet korntyveri på samme måde, hvilket kan ses af en tyverisag 1633,1f, hvor den bestjålne sværger: »....Att dett korenn waar Guds och hans egett korenn, och Niels Taamesen stall dett fra hanem«.

Befolkningens vurdering af korntyveri indeholdt således to aspekter: Kriminel forbrydelse og religiøs synd. Begge blev betragtet med alvor både af de straffende myndigheder og af befolkningen. Den alvor, hvormed lovgivnings-

magten så på korntyveri, fremgår bl.a. af, at der ifølge Skaanske Lov krævedes straf for tyveri af blot ét eneste kornneg. Altså offentlig retsforfølgelse, strafudmåling og efterfølgende eksekvering af straffen for tyveri af ét kornneg, der næppe kan være blevet vurderet til den pengeværdi af 1/2 mark, der ellers var værdigrænsen for »stort tyveri«.

At ikke kun lovgivningsmagten, men også den tyvagtige del af befolkningen betragtede korntyveri som en alvorlig forbrydelse, understreges af, at der på Herlufsholm Birketing kun førtes to sager herom i tiden 1616-19 og 1630-33.

Som det fremgår af tyverisagerne i Herlufsholm Birks Tingbøger, drejede de fleste tyverisigtelser sig om tyverier, der kunne medføre forringelse af en gårds produktionsgrundlag. Disse tyverier tog man altså mest alvorligt, samtidig med at de var de letteste for tyvene at begå, fordi de stjalne genstande ikke altid kunne forvares under lås og slå. Selv om genstandene var let tilgængelige, mindskede det dog ikke den straf, der idømtes for at stjæle dem. Hvis man stjal noget, det være sig græssende dyr uden opsyn eller afgrøder fra åben mark, blev det betragtet som lige så alvorligt som at stjæle fra hus eller gård. Agrene var hegnede under dyrkningsperioden. Efter høsten opgav man ævred og lod hegnene falde, så dyrene kunne græse dér, men markerne var stadig beskyttede af de nu usynlige hegn. Tyveri fra sådan usynligt indhegnede marker var lige så alvorligt som tyveri fra bondens hus. Den opfattelse, at en synligt eller usynligt hegnet mark karakteriseredes som et aflukket rum, fremgår da også af flere nordiske lovsamlinger. Således

fastslår både Dala Lag og Vestmanna Lag, at »For agrene er gærdet som væg og himlen som tag«.

Landalmuens syn på tyveri, tyve og tyvestraf

Hvordan landalmuen i Herlufsholm Birk i 1600-tallet så på den straf, tyve idømtes, på tyven som person og selve tyveriet som gerning, kan man få et indblik i ved at studere landalmuens egne udsagn, som de blev givet på tinge. Her udtalte både anklagere, anklagede og vidner sig. Set på baggrund af landalmuens datidige begrebsverden og omverdensfortolkning er det derfor muligt ud fra udsagnene at tegne et rimeligt sandt billede af denne persongruppes kulturelt betingede stillingtagen hertil. Billedet kan naturligvis ikke gøre krav på at være tolt, men kan kun afsløre »toppen af isbjerget«, fordi kilderne til besvarelse af spørgsmålet er relativt få og spandet af år, der er gået, siden den herskende mentalitet rådede, er så langt.

Tyvestrafpen

Der er ikke tvivl om, at landalmuen vidste, at det var strafbart at stjæle. Når dens medlemmer alligevel af og til gjorde det, må man spørge om, hvordan deres syn på de forventede straffe var, siden de ikke afholdt dem fra at begå tyverier. Menneskelig set var de alvorligste straffe sikkert hovedlodsfortabelse, forvisning og fortabelse af den personlige ære. De fleste medlemmer af landalmuen betragtede sandsynligvis disse straffe som alvorligere end dødsstraf, fordi konsekvenserne af dem var meget vanskelige at udholde.

Kun en enkelt sag, som vel at mærke førtes tidligt i 1600-tallet, giver grund til at tro, at en dødsstraf eller frygten herfor, har bevæget en tyv til at vælge et liv som rømningsmand, altså en selvvalgt forvisning med alle de konsekvenser, det måtte indebære. Sagen 1617,127 førtes som en arvesag, hvoraf det fremgår, at fæstebonde Hans Pedersen fra Fensmark blev frakendt sin fædrende arv, fordi han var bortrømt efter at have stjålet en stud. Han kunne derfor forvente dødsstraf ved hængning, fordi tyveri af en stud måtte vurderes til »stort tyveri«, idet en stud på den tid kostede ca. 9 mark. Tingbogsreferatet udtrykker ganske tydeligt, at det er på grund af tyveriet, at Hans Pedersen er rømt, idet der står: »...huilken arffue partt Hans Pederssen haffuer forbrut medt hans onde gierninger formelet en stud, hand haffuer staalet och er bort rømppt for«. Hans Pedersen må have vidst, at han stod til dødsstraf og er flygtet bort før eksekvering af dommen. Han blev sandsynligvis dømt in absentia, efter alt at dømme til dødsstraf og hovedlodsfortabelse, og da hans far senere døde, tilfaldt Hans Pedersens arvepart Herlufsholm Skole, der var hans herskab, og hvorunder han var fæster.

Når man læser tingbogsreferaterne fra behandlingen af 1600-tallets tyverisager fremgår det gang på gang af de implicerede personers udsagn, at landalmuen kendte de straffe og konsekvenser, de udsatte sig for, hvis de begik kriminelle handlinger. Det er bemærkelsesværdigt, hvor mange tingbogssager, der giver belæg for, at landalmuen generelt kendte den gældende lov godt. I hvert tilfælde gav de under

vidneudsagn og afhøringer på tinge tydeligt udtryk for, hvilke straffe de selv eller den anklagede kunne forvente for en bestemt forbrydelse. Det skal understreges, at disse udsagn kom fra en stort set illitterær gruppe personer, hvoraf så sent som år 1700 stadig 86% var analfabeter. Disse mennesker kan altså derfor næppe have læst sig til deres kendskab til loven, men må have fået deres viden gennem mundtlig overlevering. Det ses bl.a. af, at også mange, både mandlige og kvindelige medlemmer af tyendegruppen, røber et stort kendskab til lovstoffet. At naturligvis de mandlige fæstere kendte til bestemte dele af loven, er ikke så forbavsende, for de blev sikker mundtligt indformeret af deres herskab og andre øvrigheds personer om fæsteforpligtelser, love angående køb og salg, om ægteskabslovgivning og militærtjeneste m.v., når de nåede til disse faser i livet. Derimod er landalmuens udbredte kendskab til straffelovgivningen sandsynligvis sket gennem en spredning af viden, når disse folk i stort tal besøgte deres værning på tingdagene og her lyttede til sagsbehandlinger og strafudmålinger. Som hyppige tilhørere på tinge har de opsamlet årelang erfaring i lovstoffet. Derfor vidste de hvilke straffe, de kunne forvente, hvis eller når deres kriminelle handlinger blev åbenbart for retten.

Blot et enkelt eksempel skal her belyse, at landalmuen kendte strafferammen for tyveri og var sig bevidst, at dødsstraffen kunne forventes for »stort tyveri«. I sagen 1633, 318f stod fæster Hans Rasmussen og en gift kvinde Boel Nielsdatter anklaget for at have stjålet, slaget og solgt adskillige stykker kvæg. Boel

Nielsdatter tilstod sin medvirken og vedgik sig Hans Rasmussens forklaring om enkelthederne i deres fælles handlinger. I samme udsagn viser hun, at hun vidste, at hun ved sine gerninger stod til rettens hårdeste straf, dødsstraffen, idet hun sagde, at hun »...haffuer weritt ligge goed i raad og gierningh och staaen dise kaaster, som hand [Hans Rasmussen] først hinde haffuer opregnitt, och will derforre gierne lide paa liffuitt«. - Om hun kom til at »lide på livet«, kan ikke ses af tingbogen; derimod fremgår det af Herlufsholm Skoles regnskaber, at Hans Rasmussen blev henrettet »for sine misgerningers skyld«.

Af tingbogsudsagnene fremgår det også, at landalmuen var klar over, at selv om man stod til streng straf for sin gerning, kunne der i visse tilfælde opnås en strafnedsættelse. Man kunne nemlig påberåbe sig formildende omstændigheder. Det skete i sagen 1633,365, hvor en tjenestekarl tilstod at have stjålet den bytyr, som han var fængslet og bragt på tinge for, men desuden ganske frivilligt indrømmede, at han havde adskilligt flere tyverier på samvittigheden. Årsagen til denne åbenhjertighed skal sandsynligvis søges i, at han kunne påberåbe sig, at han var forlokket til tyverierne af en anden person, og at han »waar en wng och wfornumstig dreng«. Hvis dette forhold blev godtaget som formildende omstændighed af de tilstedeværende »godtfolk« på tinge, kunne de gå i forbøn for den anklagede. Om tyven i den aktuelle sag fik noget ud af at påberåbe sig sin forlokelse, ungdom og ufornuft, kan desværre ikke ses af tingbogen, da der netop efter denne sag er en lakune i det bevarede materiale. Måske er

det lykkedes, også fordi den unge mand frivillig gjorde rent bord og tilstod flere tyverier, end han først var tiltalt for. Man så nemlig mildere på den forbryder, der viste anger, hvilket bl.a. bekræftes af flere af tidens ordsprog fra Peder Syvs samling. De lyder: »Vel bekjendt er halv forladt«, »Den sig selv beskylder, undskyldes« og »Hvor ingen bekyndelse er, der er ingen forladelse«. - At også tingfolkene på Herlufsholm Birketing kunne formildes og gå i forbøn for en anklaget, viser sagen 1633,209. Heri sigtes en kvinde for foragt for retten, fordi hun havde siddet en stævning overhørig og nægtet at vidne. Hun blev ikke straffet med følgende begrundelse: »Dogh bleff hun benaaditt for gaadt faalkis forbøn, ... efftersom hun fremstoed och dett selff begerde«.

Tyven

Ud over at illustrere almuens gode kendskab til lovens indhold, ser man også af tingbogsreferaterne, at almuen benyttede sig af muligheden for at få afsløret og straffet åbenlyst eller tidligere skjult tyveri, der var begået af medlemmer af deres egen persongruppe. Det skete, at landalmuens enkelt-medlemmer sagsøgte andre personer fra deres egen sociale organisation. Således rejstes tyverisager ikke kun af en forurettet herskabsklasse mod landalmuen. Almuens tilskyndelse til at rejse sag mod deres fæller skete selvfølgelig ofte som tidligere påvist af økonomiske årsager og på grund af ansvarligheden over for anden person eller øvrighed, men også fordi især skjult (hemmeligholdt) tyveri rummede en fare for indre svækkelse i den sociale gruppe. Foruden den almindelige risiko

for materielle tab, forudså man en supranaturalistisk fare for landalmuens egen persongruppe, hvis den havde et ikke erkendt tyvagtigt medlem blandt sig. Det skjulte, uopdagede tyveri opfattedes som en fare for de andre i gruppen. Den åbenlyse, kendte gerning - det være sig tyveri, hor eller trolddom - kunne man derimod beskytte sig imod, afsvække virkningen af eller helt borteliminere. Denne opfattelse af, at det skjulte var farligt, men det åbenbare til at styre, havde bl.a. sin baggrund i den religiøse djævletro og -frygt. Djævlene eller dæmonerne var farligst, så længe de arbejdede i det skjulte, uopdagede, uden at være erkendt og uden navn. Hvis man kendte dæmonens navn og udtalte det, kunne man uskadeliggøre dæmonen og det onde, som truede fra den side.

På samme måde som man så på dæmoner, så man også på den skjulte, uopdagede tyv, der bedrev sine onde gerninger i det dulgte. Derfor var det vigtigt for landalmuen at få tyvene afsløret og dermed uskadeliggjorte. Den, der var kendt som tyv, var med eller uden dom æreløs, besmittet og besmittende. Man holdt sig på afstand af en sådan person, og vedkommende var henvist til et liv i en marginal position i bondesamfundet, som til gengæld kunne kontrollere og til en vis grad styre dennes gerninger, der herved blev ufarlige. To tingbogssager, 1633,1f og 1633,209f, viser særlig tydeligt, at man ved én lejlighed gjorde sig stor umage for at få afsløret og stemplet en person som tyv, mens man i et andet tilfælde lod en erkendt og tidligere afsløret tyv gå blandt sig i lang tid, før der rejstes sag mod vedkommende.

Den første sag (1633,1f) blev rejst på et meget spinkelt grundlag, idet den åbnedes med nogle vage beskyldninger mod en mand Niels Thomesen, der var fledføring⁸⁾ under Herlufsholm Skole. En tilsyneladende ret ligegyldig sag rejstes med den motivering, at man ville have fastslået, hvem et får egentlig tilhørte, men sagens videre udvikling får dette åbningsspørgsmål til at ligne et påtaget, kunstigt dække over, at man i virkeligheden ville have afsløret, om Niels Thomesen var tyv. Bønderne havde nemlig formodning om, at han var tyvagtig; han var kommet i »raab og rygte«. Landalmuen fandt et påskud til at få ham stævnet til tinge. Her forsøgte vidnerne på trods af deres kun vage beskyldninger at gøre hans forklaringer til løgn. Man hentede vidner langvejs fra, man krævede hans skudsmål, skriftligt beediget udsagn om handel ogandel fra hans tidligere opholdssted, og man påberåbte sig Herlufsholm Skoles økonomiske ansvar for hans gerninger, fordi han var fledføring under skolen. Under retshandlingen forlangte man, at Niels Thomesen skulle gøre rede for ejendomsforhold, der lå langt tilbage i tiden. Således bestred man hans ejendomsret til et får, han havde været i besiddelse af 6-7 år tidligere, man krævede forklaring angående nogle lam, han havde haft 3 år før, man fremdrog en sag om eventuelt korn-tyveri, der skulle være foregået 6-7 år tidligere, og man forlangte redegørelse for en gås, han havde haft 1 år før retssagen. Samtidig stillede man spørgsmålstejn ved, om en gammel sagesaldssag mellem Niels Thomesen og skolen var gået rigtig for sig og var blevet respekteret af

ham, og man betvivlede om fledføringskontrakten mellem parterne var gyldig, fordi den var »scheidung paa stuffuen«, d.v.s. på skolens kontor og ikke på tinge, (her ses igen et eksempel på landalmuens kendskab til loven). At få afgjort den sag, kunne være af stor betydning for de anklagende, fordi en ugyldig fledføringskontrakt betød, at man kun anklagede Niels Thomesen som enkeltperson, mens man var oppe mod Herlufsholm Skole som ansvarlig for fledføringens gerninger og økonomiske mellemværender med andre, hvis kontrakten stod ved magt. Under sagsforløbet gjorde de indkaldte vidner sig desuden stor umage for at forsikre, at de i hvert tilfælde ikke på nogen måde havde bistået Niels Thomesen i hans gerninger eller havde købt noget af ham. Havde de købt, kunne de nemlig stemples og retsforfølges som hælere, og havde de erkendt og været vidende om, at Niels Thomesen var en tyv, ville det besmitte dem selv og gøre dem til nedbrydere af deres egen sociale orden.

De anklagende medlemmer af almuen forlangte, at Niels Thomesen under hele sagen skulle sidde forvarret i Herlufsholm Skoles fængsel. På den måde kunne de sikre sig, at Niels Thomesen var isoleret og ikke kunne foretage eventuelt nye tyverier; han var altså midlertidig uskadeliggjort eller styret, om man vil. Kravet om fængsling fik almuen opfyldt af skolens ledere, sikkert også fordi de måtte føle, at det var belastende for dem at have optaget en muligt tyvagtig fledføring. Derved havde de understøttet en skjult tyv, der kunne true og undergrave den persongruppe, hvorfra de selv skulle hente værdifuld arbejdskraft.

Herefter skal det blot nævnes, at den anklagende almue fik ret i deres anklager mod Niels Thomesen. Han blev afsløret som tyv, og Herlufsholm Skole blev gjort ansvarlig for hans gerninger i et virvar af processer, der stemplede Niels Thomesen som en »lurendrejer for ikke at sige en slyngel«, der tre år senere forsvandt fra egnen. Desværre kan det ikke ses af de bevarede arkivalier, hvilken dom Niels Thomesen fik for sine tyverier, men det mest sandsynlige er vel, at han blev forvist fra »landet« eller selv er rømt bort.

Den anden ovennævnte sag, 1633,209f, viser til gengæld, at landalmuen ikke altid var så nidkær med at få retsforfulgt en person, om hvem man vidste, at han eller hun var tyv. Tværtimod kunne den, der var kendt som tyvagtig få lov til at leve blandt sine fæller i bondesamfundet i flere år, før tyverierne blev anmeldt på tinge med et retsligt efterspil til følge. Den her omtalte sag rejstes da også i begyndelsen kun mod den kendte tyvs ægtefælle, fæsteren Jep Naal, som i august 1632⁹⁾ blev anklaget på tinge for gårdforsiddelse, beslaglæggelse af en lejers ejendele og ulovlig skovhugst. Disse anklager behandledes over adskillige tingdage i et tidsrum af 11 måneder, og endelig i juli 1633 anklagedes også Jep Naals hustru Anne af »meninge byemend och quinder« for mælketyveri. Før juli havde Anne kun været omtalt som mulig medskyldig i, sammen med sin mand, at have fjernet kvægbesætningen fra deres fæstegård i Holsted. Ingen anklagere eller vidner havde tidligere overhovedet nævnt, at de vidste, at Anne havde været i »raab og rygte« i flere år for tyverier.

Nu kom det frem, at hun mere end én gang var blevet taget i at malke fremmede køer ude på overdrevet, og at hun på et tidspunkt havde stjålet smør og ål i Næstved. At hendes landsbyfæller gennem flere år havde haft kendskab til hendes mælkeyverier, fremgår tydeligt af flere vidneudsagn, idet der bl.a. siges, »...att dette er nu paa andett aar, siden hun [vidnet] først hørte, att Jep Naals hustrug haffde wlolig malkitt baade Rasmus Raskis kiør och andre, men siden dett bleff obenbaritt med Rasmusses kiør, haffuer hun icke hørtt noget om saadantt«. Et andet vidne udtalte, at »dett er nu paa trede aar, siden han først hørde, att forne Jep Naals hustrug haffde malkitt fremde kiør«. - Man havde altså kendt til Annes mælkeyverier i ca. 3 år og havde haft rigelig tid til at anmelde hende, før sag blev rejst mod hendes mand. Anmeldt blev hun dog først, da sagen mod ham tilsyneladende var ved at gå i hårdknude, og man havde vanskeligheder med at få ham til at forlade gården og egnen. Annes tyverier kunne selvfølgelig ikke vurderes som »stort tyveri«, men de var blevet gentaget og berettigede derfor alligevel tinget til at idømme straf. Årsagen til, at landalmuen så ikke tidligere anmeldte tyverierne, er sandsynligvis, at Anne havde levet iblandt dem som en længe kendt tyv. Den kendte tyv var ikke farlig; den kendte tyv kunne styres. Vidneudsagnene viser også dette. Anne havde længe været i »raab og rygte«, hvilket vil sige, at man havde brugt sladderer som sanktion, og denne forholdsregel havde været tilstrækkelig til at afholde Anne fra at begå nye tyverier i de sidst forløbne år op til retssagen mod hendes

mand. Et af de tydeligste vidneudsagn, der bekræfter, at sladderer var nok til at styre en kendt tyv, lød: »Anne Fønboes ... wantt wied sin ed, att efter den dagh Jep Naals hustrug kom i raab och røgtte at haffue malkett Rasmus Raskis kiør, siden effter den dagh haffde hun icke saa mögitt melck i kanden, nar hun kom hiem, som hun haffde tilforen«.

En anden årsag til, at man i lokalsamfundet ventede så længe med at anmelde Annes mælkeyverier, kan være, at man i tidens folketro satte mælk og hekseri i forbindelse med hinanden. Man mente, at heksene »tyvmalkede«, og hvis Anne blev anmeldt for mælkeyveri, kunne hun samtidig risikere at blive forfulgt som heks. Anne havde malket fremmede køer i hemmelighed ude på overdrevet, men heksene malkede også hemmeligt, fordi ingen måtte vide, at de var i besiddelse af deres eventuelle ofres ejendom. Man troede, at det var farligt for folk, hvis deres køers mælk blev stjålet i hemmelighed af heksen, fordi hun i så fald kunne »læse« over mælken, så der skete dens ejermand noget ondt eller koen blev syg, gold eller døde. - Ud fra denne opfattelse om mælkeyveri kunne Anne blive offer for en hekseproces, og det ville have haft langt alvorligere konsekvenser end at stå tiltalt som småtyv. En hekseproces mod Anne kunne meget nemt have været følgen, hvis det kom øvrigheden, bl.a. præsten, for øre, at hun tyvmalkede, idet hekseforfølgelserne stadig florerede i Danmark over hundrede år efter Reformationen; den sidste hekseproces fandt sted så sent som 1696-98 i Thisted. Da Anne først var tyverisigtet, forstærkede hun selv i høj grad faren for en hekseproces,

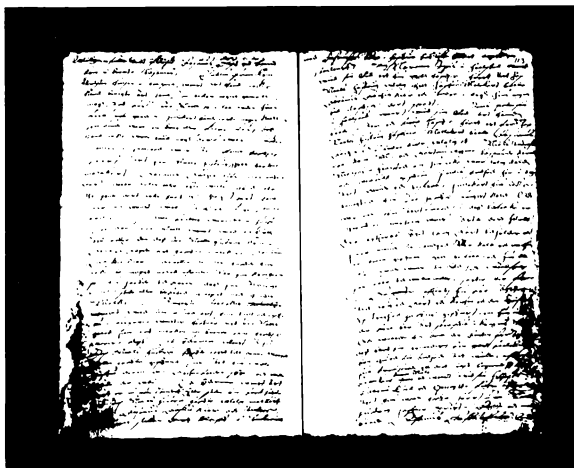
fordi det under sagen på tinge kom frem, at hun tidligere havde truet med at ville kaste sygdom på birkefogeden og landsdommeren. Hun havde nemlig, da hun modtog stævning fra øvrighedspersonerne, meget bramfrit sagt, »att hun wille gifue denem den rosenfalden syge och wille schiede derwdj«. Det er klart, at en udtalt sygdomstrussel, hvorpå der var to vidner, kunne have ført Anne endnu nærmere til heksebålet, hvis en nidkær domstol havde taget spørgsmålet om hekseri op til nærmere overvejelse.

Dét, Anne og Jep Naals landsbyfæller ville opnå med at føre retssag mod dem, var dog givetvis ikke at få nogen af dem dømt til lovens strengeste straffe, men derimod at få dem, specielt ham, ekskluderet fra fællesskabet. Jep Naal var »ugrand«, og man ønskede at blive af med ham, og til dette formål var retssagen brugelig. Ønsket om hans forsvinden var så stærkt hos hans naboer, at én af dem ligefrem tilbød

ham fri fortæring på rejsen, blot han ville forlade enen. Granden vidnede om Jep Naals ulovlige skovhugst og grove mund mod naboerne og sluttede sit udsagn med at sige, »att dersom Jep Naal will regsse lang wegh aff bye, faar hand tage en smøreschenn [smøræske] med sigh och brød till«. - Før hele sagen blev endelig afgjort, kom den dog to gange for landstinget, men landsbyfællerne fik til sidst deres ønske opfyldt; Jep Naal havde forbrudt sit fæstemål, han forvistes, og efter december 1633 optræder han og Anne ikke længere i Herlufsholm Birks Tingbøger.

Tyveriet

Landalmuens egne udsagn i tingbøgerne viser altså meget om holdningerne og normerne omkring tyven og tyvestrafpen. Samtidig får man et indtryk af i hvor høj grad og i hvilke tilfælde, man ønskede at gøre brug af de sanktioner, der via den overordnede statslige strafferamme

Gengivelse af tingbogsprotokollen 1633, hvor sagen mod Jep Naal og hans hustru Anne er indført (Foto 1988, LA).

kunne udøves over for en kriminel landsbyfælle. Derimod finder man ikke i tingbøgerne direkte vurderinger af selve tyveriet som gerning. Tydelige udsagn herom mangler; man kan kun udlede, at tyveri selvfølgelig var ilde set og betragtedes som belastende for både gerningsmanden, hans familie og den bestjålne. Man kan se, at tyveriet opfattedes som en religiøs synd, og at det svækkede lokalsamfundets sociale organisation. Men der findes ikke klare udsagn, der fortæller, hvordan landalmuen ville have besvaret spørgsmålet om dens eget syn på tyveriet som gerning.

Afslutning

Målet med det foranstående har været at give et tids- og stedsbestemt indblik i den danske landalmues normer og attituder samt at belyse, hvorfra disse stammede. Da det var umuligt at overskue hele landets bondesamfund under ét, var det nødvendigt at analysere et mindre samfund, der var repræsentativt for majoriteten af den danske landalmue, og hvorfra der stadig var bevaret kvalitative kilder, som kunne give tilfredsstillende svar på de stillede spørgsmål. Der skulle stilles spørgsmål om, hvorvidt der i lokalsamfundet fandtes en dominerende kultur, som gennemsyrede hele den fastboende befolknings måde at tænke på - og svaret blev et klart ja. Alle i Herlufsholm Birk levede i og med den kultur, som udsprang af den protestantiske religion, der også gennemsyrede alle landets andre persongrupper. De ideologisk mest indflydelsesrige personer var medlemmer af gejstligheden, hvis normative holdninger dominerede i alle samfundslag.

Personer fra højere stand, magtindehavere og -formidlere tilegnede sig gejstlighedens normer og erhvervede derved de ideologiske, økonomiske og kulturelle normer, som blev dominerende for hele samfundsindretningen. Landalmuens normsæt blev derfor også i overvejende grad identisk med de herskende klassers, fordi landalmuen vanskeligt kunne sætte noget andet i stedet.

I svaret på det første spørgsmål til kildematerialet lå allerede svaret på det andet, som måtte stilles, nemlig om den mest indflydelsesrige samfundsgruppe i det studerede samfund havde magtmidler til at dominere med på de væsentligste ideologiske, økonomiske og kulturelle planer. Svaret er naturligvis, at de mennesker, der havde mest indflydelse, også havde overordentlig mange magtmidler, hvormed de kunne gennemtrumfe deres personlige normer over for landalmuen. Både gejstligheden og højere stand besad magtmidler, som kom til udtryk og anvendelse inden for den officielle juridiske strafferamme, fæstevæsenets økonomiske indretning og godsherskabernes presionsmuligheder samt i gejstlighedens eneret på at anvende kirketugten både over for højere stand og almue.

Når man studerer landalmuen i Herlufsholm Birk, fremgår det desuden, at gejstlighedens og godsherskabets dominans måtte have nemme vilkår på grund af godsets geografiske placering. Herlufsholm Skole og bøndergods lå isoleret i forhold til store byer, store havne, stærkt trafikerede vejstrækninger eller større, kulturelt set, homogene persongrupper, hvis anderledes

normer og opførelse kunne få indflydelse på den lokale landalmue. Faktisk måtte alt nyt, alle forandringer, komme til landalmuen fra de dominerende grupper. Den enkelte bondes udsigtspunkt rakte kun til hans egen landsby, Herlufsholm skole- og hovedgårdsbygninger og videre til købstaden Næstved. Nogle få bønder kendte lidt til fjerne byer som København, Kalundborg og Roskilde, fordi de kørte ægter her til, med de var trods alt undtagelser. For den store del af landalmuen lå hele bevidstheden og erfaringen inden for et meget snævert geografisk landskab med dettes mulige kulturelle påvirkninger. Når man sammenholder dette faktum med landalmuens manglende boglige undervisning og den heraf følgende mulighed for at læse sig til nye tanker, kan det ikke undre, at landalmuens ideologi og normsæt på alle livets områder blev domineret af højere stands og gejstligheds. Dog er det givet, at landalmuen inden for sin egen tætte sociale gruppe også på trods af den udefra kommende dominans selv producerede egne normer. At man bl.a. ikke altid straks anmeldte en kendt tyv fra sin egen sociale organisation, er et eksempel på dette.

Efter at have konstateret, at der i det studerede samfund fandtes en dominerende kultur, vil det være naturligt at forvente mange træk af modkultur rettet mod den dominerende herskergruppe. Det har dog ikke været muligt at afsløre en sådan tydelig modkultur på væsentlige punkter. Årsagen kan måske skyldes kildebrist og den store afstand i tid til den undersøgte periode. Desuden kan grunden være, at den herskende klasse i Herlufsholm

Birk hentede sin kulturelle dominans udefra. Herskergruppens ideologi og dominerende status var ikke oprindeligt skabt på Herlufsholm Skole eller i dens nære geografiske område. Tværtimod var den defineret og skabt langt borte fra det lokalsamfund, hvori den praktiseredes; nemlig i Tyskland (Luther) og i København (kongen). Ideologien og den stadfæstede dominans var simpelthen opstået så langt borte, og forholdene havde bestået og været accepteret så længe, at disse faktorer var hævet over enhver tvivl og var uden for al diskussion. At ideologien og dominansen så senere blev en kulturel spændetrøje, der naturnødvendig måtte medføre modstand og deraf følgende forandringer, er en anden tids historie.

Derefter var det naturligt at undersøge, om der i samfundet fandtes symboler og begreber, som legitimerede den rådende samfundsorden. Det viste sig, at det gjorde der i høj grad. Der var især de religiøse symboler, som visualiseredes i Herlufsholm Kirke. Her videregaves de moralske og etiske normer, som var ønskelige for sameksistensen blandt alle i samfundet. De illustrerede, at den rådende sociale lagdeling, samfundets hierarkiske opbygning, det patriarkalske hushold og højere stands dominans var legitime forhold. De videregav løftet om et evigt liv i herlighed efter døden, hvis man viste tålmodighed og ydmyghed over for de forhold, som livet på jorden bød på. Det religiøse billede på menneskets underkastelse over for den himmelske magt overførtes i praksis på forholdet mellem den dominerende gruppe og almuegruppen og legitimerede

dermed deres indbyrdes forhold. Alene kirkerummets indretning og udsmykning kan opfattes som symbol på den herskende samfundsrorden. Almuens/menighedens stolestader var anbragt på kirkerummets laveste niveau, nemlig gulvet. Præstens plads var foran alteret, der var hævet over kirkegulvet. Her stod han, når han under gudstjenesten optrådte som Guds tjener og bindeled mellem menigheden og Gud. Allerhøjest var præsten dog placeret, når han stod på prædikestolen og videregav de religiøse forskrifter til menigheden på gulvet. Over kirken alter fandtes altertavlen, anbragt så højt oppe at alle kunne se den. Tavlen var udformet som en port ind til det hinsides. Gennem den port fik man et kik ind på den himmelske domspraksis; herinde blev det afgjort, om menneskene gennem deres liv på jorden havde gjort sig fortjent til et evigt liv. Foran dette dommedagsbillede sås Herlufsholms stiftere, ydmygt knælende for den overøvrighed, som også de var undergivet.

Skolestifterne var således her placeret over det niveau, hvorpå præsten opholdt sig under gudstjenesten, men han var jo også underlagt skoleledernes myndighed, idet de kunne ansætte eller afskedige ham via patronatsretten. Alligevel kommunikerede skolestifterne ved at lade sig afbilde i en ydmyg, knælende stilling med foldede hænder, at de også var underlagt de religiøse normer og respekterede disse; men fordi deres billede var fuldt synligt for alle tilstedeværende i kirken, kommunikerede de også, at de ønskede den samme holdning af alle, der var deres undergivne. I kirken fandtes desuden dengang som nu skolestif-

ternes gravmæle, hvor de ses ikklædt dragter, der symboliserede og legitimerede deres rolle som herskere og forbilleder. Herluf Trolle vises iført sin krigsrustning og understreger derved sin magt og status som admiral og søhelt. Hans rustning og løven ved hans fødder symboliserer mod, kraft, tapperhed, magt og beskytterstatus. Disse egenskaber var han sig givetvis også helt bevidst i levende live. Eksempelvis afviste han jo Niels Hemmingsen, da denne frarådede ham at udsætte sig for krigens farer, med ordene: »Ved I, hvorfor vi hedder herremænd og bærer gyldne kæder«?

I lokalsamfundet, uden for kirken, var befolkningen også omgivet af symboler, der mindede dem om, at de var underkastet herskabsgruppens dominans. Bønderne kunne dyrke deres jorder og selv bestemme mangt og meget, men måtte dog samtidig erkende, at både gårde og jorder var stillet dem til rådighed af en besiddende klasse, som de skulle være hørig og lydige, og som skulle have afgifter for sin velvilje. Når disse afgifter blev erlagt, skete det under en form for ceremoni (præstens udvælgelse af tiendeneg, godsledelsens vejning og kontrol af landgildekorn, herskabets udskænkning af øl etc.), der understregede afhængighedsforholdet til magthaveren. Bonden kunne med glæde og stolthed vise sin gård eller afgrøde frem, men samtidig fremviste han et symbol på en herskende persongruppes magt og sin egen afhængighed. Bonden kunne også sammenligne sin bolig og sine økonomibygninger med de overordnede. I Herlufsholm var det skolens ledere og godsets administratorer, og de boede i store sten-

huse med mange fag og flere etager. Disse herskabshuse lå isoleret langt fra bøndernes sammenklyngede boliger, fornemt tilbagetrukket fra bøndernes arbejdspladser og fra al offentlig trafik. Disse huse måtte man nærme sig gennem lange alléer og porthuse, bevoget af vagthunde. Skolens hovedgårdsbygninger var mange og bygget separat til flere slags husdyr, og der var uhyre store lader til opbevaring af afgrøder. Sådanne økonomibygninger var placeret i god afstand fra herskabets beboelser, og det hele var omgivet af skolens enemærke-skove, som udelukkende var til godsherskabets private jagt, fornøjelse og økonomiske udbytte. Hvis bonden sammenlignede alle disse herligheder med hans egen lave, strå-tækte, lerklinede bolig, sammenbygget med små, mørke stalde, kun optaget af få dyr, som måske ikke engang var hans egne, hans beskedne lade og de spredte småagre, hvorfra han ikke måtte fælde et eneste vildtvoksende træ uden tilladelse, så må godsherskabets boliger og bygninger have stået for ham som et klart symbol på social forskel og kontrollerende magt. Disse bygningers udseende og placering var stærke magtsymboler, der visualiserede og legitimerede hele det bestående samfundshieraki. De mennesker, der beboede eller ejede bygningerne, legitimeredes som magthavere.

Også i bøndernes egen snævre kreds, for eksempel når de samlede i bylaget for at varetage deres egne interesser, var deres tilværelse fyldt af symboler, der fremhævede eller begrænsede kollektivets eller den enkelte bondes magt, autonomi og normsæt. Således blev older-

mandsværdigheden kun givet til den i fællesskabet, der var gårdmand og blandt de ældre i forsamlingen. Han fik den største myndighed i sin landsby og i grandlaget, ham skyldte alle de andre hørighed og lydighed. Herved blev han »her-skab« for sine grander. Hans bisiddere var hans forlængede arm, der udførte og legitimerede en stor del af hans kontrollerende magt. Alle i landsbyfællesskabet var undergivet oldermandsinstitutionen, men kun gårdmænd havde del i beslutningsprocesserne, og alle havde pligt til at underordne sig de vedtagne beslutninger. Selve bylaget kan derfor også ses som et symbol på den herskende samfundsorden med et hieraki, hvor ledere og deres normsæt respekteredes af en undergivet gruppe. Også bøndernes samvær i bylaget udspillede sig efter nøje fastlagte institutionaliserede regler, og alle handlinger foregik under ritualiserede former. De tilbagevendende ritualer var alle symboler på, hvad der kunne accepteres inden for bøndernes egen kreds, og hvad ikke. Blandt andet kan den formaliserede øldrikning ses som et symbol på de accepterede patriarkalske forhold, der rådede overalt i samfundet lige ned til det enkelte hus-hold. Oldermænd eller hans bisiddere skulle skænke øl for de menige bylagsmedlemmer eller personlig give dem særskilt tilladelse til at skænke til sig selv fra den fælles øltønne. Intet menigt medlem måtte fylde sit krus efter forgodtbefindende. I bøndernes egen snævre kreds udnævnte man altså en overordnet, der havde herskermagt, og hans afgørelser skulle de andre bønder underkaste sig. Derfor kan bondesamfundets egne symboler

betragtes som et aflæseligt sprog, der bl.a. fortæller om magthavere og kontrollanter, og om bøndernes accept af disse menneskers ret til at være de bestemmende, mens andre måtte bøje sig for magtudøvelsen.

Konklusionen på den afsluttede undersøgelse er, at landalmuen i Herlufsholm Birk i første halvdel af 1600-årene levede i et consensus-samfund (d.v.s. et samfund i overensstemmelse) uden åbenlyse konflikter eller modsætningsforhold til de herskende grupper.

Konklusionen angående Herlufsholm-almuens syn på tyveri og tyve kan derimod ikke udtrykkes helt så enkelt. Dette syn var i overvejende grad det samme som herskabernes og præsternes, men samtidig fandtes der et divergerende syn på, hvad der egentlig var tyveri (f.eks. skovhugst), og på hvornår og hvordan tyve skulle straffes (f.eks. sagerne 1633,1f og 209f). Således var det den notoriske tyv Jep Naal, der sagde om det, som herskabet mente var ulovlig skovhugst, at han takkede endnu Gud, at skoven var så nær, at han kunne få gavn af den, mens det var den hæderlige fæster Ole Lauritsen, som efter at være beskyldt for at have taget en stor bøgegren

sagde, at skolens skove skulle bidrage med mere end det. Af sagerne mod Niels Thomesen og Anne Jep Naals ses det også, at landalmuen fandt afsløringen af tyven vigtig; ofte vigtigere end at straffe for tyveri. Afsløringen førte dog ikke altid straks til, at landalmuen rejste sag på tinge mod den skyldige. At Niels Thomesen var tyv, fik man afsløret ved at stævne ham på tinge, men Anne levede som kendt tyv i flere år blandt sine landsbyfæller. Niels Thomesen var landalmuen nødt til at få straffet via det officielle ting, fordi han var fledføring under skolen, men Anne straffede og styrede man i hendes egen kreds via sladder. - Herefter må konklusionen angående landalmuens syn på tyveri og tyve derfor være, at landalmuens syn stort set var det samme som magthavernes, men at de sanktioner, der rettedes mod tyven i hvert enkelt tilfælde afhang af, at fællesskabets beståen skulle sikres. I bøndernes bevidsthed bestod »loven« i højere grad af deres egne landsbyvedtægter end af den officielle landslov. Vedtægterne var sammen med »Guds lov« de regler, der skulle og måtte efterleves for at fællesskabet kunne bestå.

NOTER

Artiklen er en forkortelse og bearbejdelse af forfatterens hovedfagsspeciale i europæisk etnologi, som er antaget ved Københavns Universitet i efteråret 1987. Der er til specialet udarbejdet et mere omfattende noteparat, som i langt højere grad end her uddyber undersøgelsens resultater. Der henvises

derfor generelt til det upublicerede speciale, som kan lånes på Københavns Universitets Specialebibliotek.

1. Herlufsholm Birks tingbøger 1616-19 og 1630-33, udgivet af Landbohistorisk Selskab 1954-1979. Hvor der i teksten henvises til enkelt-sager i tingbøgerne, er det markeret ved opgivelse af året for den aktuelle sag efterfulgt af sagens nummer,

som det er noteret i ovennævnte udgivelse, eks.: 1633,209.

2. Kancelliets brevbøger 1556-60, RA.
 3. Tolstrup, Flemming: Det ældste Herlufsholm 1560-1788, 1965. Mange følgende oplysninger er hentet i denne publikation; henvisningerne er ikke særskilt markeret, hvorfor der generelt henvises til værket.
 4. Schousboe, Karen: Foldudbytte og bondeøkonomi, I: Fortid og Nutid, bd. XXVIII, 1978.
 5. Frykman, Jonas: Horan i bondesamhället, Lund 1977.
 6. Gustavsson, Berndt: Religion och samhälle, Lund 1973.
 7. I perioden 1598-1646 var der i alt ansat otte fogeder ved Herlufsholm godsadministration. Heraf havde mindst fem en akademisk uddannelse, måske flere, og de tre formodentlig ikke-akademikere var nært beslægtet med adels- eller præstefamilier eller indgiftet i sådanne. Det vil altså sige, at der i mindst 38 år ud af de nævnte 48 stod en akademisk uddannet foged som leder af godsets administration, og hele perioden en person, hvis normer var højere stands.
- Den mest berømte person, der både var

præst og foged ved Herlufsholm var teologen Poul Jensen Colding (1581-1640). Han fungerede som sognepræst fra 1622 til 1640 og var samtidig foged fra 1622 til 1631.

8. En fledføring var en person, som havde overdraget alt, hvad han ejede og i fremtiden måtte erhverve, til en anden mod til gengæld at blive forsørget af denne. Ordningen stadfæstedes allerede i de gamle landskabslove og blev først ophævet i 1926.

Fledføringskontrakten mellem Niels Thomesen og Herlufsholm Skole gengives i Herlufsholm Birks tingbog 1633,53. Den viser, at Niels Thomesen overlod Stiftelsen alle sine aktiver, mens den overtog alle hans passiver. Derefter skulle han på livstid underholdes med føde og klæder af Stiftelsen, og han skulle være dens forstander »hørig og lydig« og præstere lettere arbejde, »dog ikke med for meget groft træl med køer eller stude at røgte«.

9. Retssagen mod Jep Naal ses ikke af Herlufsholm Birks tingbog 1633, fordi den er blevet indført på blade, der nu mangler i den originale tingbogsprotokol. Tiden for sagsbehandlingen fremgår derimod af herredsbogen for 1633.

Illustrationen viser den tavle, som Poul Jensen Colding lod opsætte på Herlufsholm skoles nybyggede porthus i 1624. I tavlens fire hjørner sidder Trollernes og Gøernes familievåben, og den skrevne tekst meddeler skolens formål og gør omhyggeligt rede for stifterens herkomst.

S. P. Jensen:

Træk af landsbyens hverdag i stavnsbåndstiden

Med træsnit af Bengt G. Pettersson

Stavnsbåndstiden er perioden fra 1733 til 1788. Landboreformerne begyndte allerede i slutningen af 1750'erne med forordninger, som tog sigte på ophævelse af de hæmmende fællesskaber mellem flere lodsejere og flere landsbyer. Denne linie blev fortsat med de vigtige udskiftningsforordninger af 1776 og 1781. Stavnsbåndets løsning i 1788 var det mest betydningsfulde led i den side af reformerne, som sigtede mod bøndernes personlige frigørelse.

De træk af »landsbyens hverdag«, som fremdrages i det følgende, vedrører de sidste årtier, hvor landbruget og landsbyerne endnu var helt uberørt af reformerne og fuldt ud var præget af de driftsmæssige fællesskaber. Det vil stort set sige perioden fra 1700 til ca. 1760. Eksemplerne er hentede fra de øst- og sydsjællandske gødsområder.

Hvordan var det da at være landbruger og landsbybeboer før reformerne? Hvordan var livsvilkårene, hvordan var trivselen?

Helt alment kan man nok fastslå, at det var en tilværelse med langt større kontraster mellem lyse og

mørke sider af livet, end i nutiden. Der er skrevet mest om de lyse sider, om fester og gilder, om traditioner og sammenhold. Her vil hovedvægten blive lagt på de barske og dystre sider, på den møjsommelige kamp for at fravryste naturen et tarveligt udkomme, på den onde cirkel af misvækst, fejllærning, mangelsygdomme og epidemier, som hele ti-

STRAF

Bengt G. Pettersson

den truede både mennesker og husdyr. Det var disse økologiske vilkår, der prægede det, der her forstås som landsbyens hverdag.

Livsglæde og tryghed?

Først skal dog kort omtales, hvad der ofte fremhæves som de lyse sider ved det gamle landsbyliv. Om fest- og gildeslivet og egnsvise traditioner er der skrevet både lærde værker og mange artikler. Man kan umiddelbart få et indtryk af ganske megen livsglæde og munterhed. Fester og gilder var talrige. Alle de store højtidere havde deres særlige traditioner og skikke. Der var knyttet festligt samvær, ofte i flere dage, til trolovelser, barkedåb og begravelser. Ungdommen havde sine egne sammenkomster - maj-festen eller Sommer i By, julestue og fastelavns-gilde. Hertil kom de mange gilder i tilknytning til arbejdet året rundt. Til samværet var ofte knyttet spil og dans, vel også rigeligt drikkeri, som ikke sjældent endte med slagsmål.

Til de lyse sider hørte nok også en ikke ringe grad af tryghed. Den udsprang dels af en stærk slægts- og familiefølelse, dels af gensidig hjælpsomhed og sammenhold inden for landsbyen. Regler om gensidig bistand med arbejdet i tilfælde af sygdom eller efter ildsvåde er nedfældet i mange af de gamle landsbyvedtægter. Man kan også skimte uskrevne regler om hjælpsomhed, som man følte sig forpligtede af. Man kan fornemme et socialt net, f.eks. at man inden for bylaget fandt udveje for børnenes forsørgelse i de ikke sjældne tilfælde, hvor begge forældre døde i en af de hyppige epidemier. I de mange tilfælde, hvor fæstet på en gård gik videre til en søn eller svigersøn, blev

VÅD JORD

B. S. S. S.

der som regel sikret forældrene en nødtørftig aftægt. Det var ofte nedfældet i fæstebrevet, hvilket har krævet godsejerens medvirken. Forventningen om støtte fra godsejerens side i nødssituationer - som regel i dennes velforståede egeninteresse - bidrog også til en vis tryghed.

Tidligere blev de positive sider af landsbylivet i nogen måde afbalanceret af et billede af undertrykte bønder stillet over for hårde herremænd og ridefogeder, som bl.a. krævede stadig mere hoveriarbejde. I nyere forskning tegnes som oftest et gunstigere billede af herremænd og ridefogeder. Samtidig fremhæves, at bønderne langt fra var underkuede, men kunne være oprørske og stridbare, og at de gennem et stærkt sammenhold evnede at trække en grænse for, hvad de ville lade sig byde.

Disse justeringer er berettigede.

Mange godsejere var velmenende, og deres forvaltere søgte ofte at forbedre forholdene. Bønderne var ikke udpræget underkuede, men i besiddelse af betydelig selvhævdelse og værdighed.

Men hvis man kombinerer det gunstigere billede af forholdet mellem bønder og herremænd med de lyse skildringer af landsbylivet, så er der en risiko for, at det hele bliver et romantisk skønmaleri, som er urealistisk. Denne fare er så meget større, som nutidens grønne bevægelser let forfalder til ønsketænkning med hensyn til, hvor godt naturen og dyrene og menneskene havde det i gamle dage - et tidsmæssigt ubestemt begreb. I de gode gamle dage havde man jo virkeligt fællesskab i landsbyerne, da drev man økologisk landbrug uden kunstgødning og kemikalier, da gik husdyrene frit i store flokke ude i den grønne natur, hvor der var rigeligt af vådområder og snoede vandløb og blomster og fugle og frøer i massevis. Hvad kunne man ønske sig mere?

Den snævre margin mellem overlevelse og død

Datidens landsbyboere har nok kunnet ønske sig en hel del mere. De lyse nuancer er ikke forkerte, men de dækker kun den ene side af en tilværelse med store kontraster mellem gode og onde oplevelser. Hovedårsagen til de dystre sider kan kort sammenfattes i ordene: den ulige kamp mod naturen.

I nutiden hævder mange - ofte med overdrivelser - at vi er i færd med at ødelægge naturen. Endnu i 1700-tallet var forholdet i alle tilfælde det omvendte - da var det naturen, som hele tiden truede menneskenes eksistens. De fleste levede med en meget snæver margin til sultegrænsen. Agerdyrkning, landbrug som livsgrundlag, var altid en kamp for at fravriste en modvillig natur føde nok til at bevare liv og helbred. I denne kamp var menneskene i 1700-tallet ikke meget bedre stillede, end de første agerdyrkere mange tusinde år tidligere.

Vore forfædre for 2-300 år siden ville næppe kunne fatte, at det i

DEN DØDE

Buuytel

vore dage næsten betragtes som en ulykke, om der opstår mindre overskud af fødevarer. Det fattes næppe heller af nutidens befolkninger i u-lande eller i nærliggende østlande.

De såkaldte overskud af fødevarer er et luksusproblem i en lille del af verden i en foreløbig meget kort periode i historien.

Den smalle margin gjaldt ikke blot madforsyningen. Den gjaldt også helt direkte forholdet mellem liv og død. Menneskene, også i landsbyerne, var udsatte for udmattende og dødelige sygdomme i et omfang, som det i dag kan være svært at forestille sig, i hvert fald når man lever i den rige del af verden.

De to problemer, madforsyning og sygdomme, hang nok i høj grad sammen. Som følge af dårlig ernæring havde befolkningen, og især børnene, meget ringe modstands-

evne over for de mange infektionssygdomme, som man blev plaget af. Den bedre ernæring, som blev mulig i takt med den senere fremgang i landbruget, har været blandt de vigtigste årsager til, at dødeligheden nu kun er 1/3 af, hvad den var i 1700-tallet, at den almene sundhedstilstand er umådelig meget bedre, og at levealderen er blevet fordoblet.

I datidens kamp mod naturen var bøndernes viden og værktøjer så mangelfulde, at man som oftest var magtesløse over for naturens luner. Resultatet var små og dårlige afgrøder på grund af våde marker, ringe jordbehandling, masser af ukrudt og angreb af plantesygdomme. Misvækstår var hyppige, med yderligere forringet ernæring til følge. Også husdyrene var dårligt ernærede, små og svage, med ringe modstandevne over for sygdomme.

Økologi og økonomi stødte sammen

De økologiske problemer, som bon- den stod over for, blev forstærket af det sociale og økonomiske system. Driftsfællesskabet og de spredte agre gjorde det f.eks. umuligt for den enkelte at foretage en effektiv afvanding eller ukrudtsbekæmpelse. Hoveriarbejdet hindrede ofte en rettidig jordbehandling og så- ning.

Hertil kom, at høje skatter og afgifter - ikke mindst til staten - gjorde det umuligt for de fleste at spare lidt op, så de f.eks. kunne købe fødevarer eller foder i misvækstår. De fleste - både husmænd og en stor del af fæstebønderne - levede fra hånden og i munden.

Fæsteafgifterne til godsejeren var ret beskedne, men hoveriarbejdet

SMITTEN

MÅNENAT

Bruyter.

ofte stort og voksende. De største byrder var penge- og kornskatter til staten samt ydelse af tiende. Og i modsætning til nutiden fik man så at sige intet tilbage i form af offentlige ydelser. Sundhedsvæsen og social bistand var ukendt. Udgifter til kirke, præst og skole dækkedes dog for en del af den afleverede tiende. Vejene måtte bønderne selv anlægge og vedligeholde. Der var i høj grad tale om et asymmetrisk kredsløb, en overførsel til andre af hele det overskud, der kunne præsteres, uden tilsvarende modydelse.

Også inden for landsbyerne kunne der være store uligheder mellem forskellige grupper. Det illustreres af en oversigt fra Gjorslevs område i 1743. Den bedst stillede fjerdedel af bønderne havde mere end dobbelt så mange stykker kvæg, får og svin, som den dårligst stillede fjerdedel, og de udnyttede altså en tilsvarende større andel af den fælles græsning, skønt alle skulle svare samme skatter og afgifter. Vel skulle de velstillede betale lidt for deres overskydende dyr, men det svarede slet ikke til værdien af græsningen.

De produktive ressourcer - en »model«

Landsbybeboernes hverdag kan anses som en stadig kamp for selv at eksistere og samtidig opfylde de store krav, som ude fra blev stillet på andel i deres produktion og arbejde. Deres muligheder for at dække disse behov afhang af samspillet mellem det produktionsgrundlag, som de rådede over, og de økologiske og teknologiske forhold. I områdets godsarkiver findes mange oplysninger om ressourcerne i bevarede synsforretninger, fæstebreve, skifter m.v.

Hver landsby udgjorde et ejerlav med et vist antal gårde og huse og et afgrænset jordareal. Dette areal kendes fra opmålinger ved udskiftningen og senere og kan endnu ses af matriklen.

Man kendte ikke det samlede areal - en stor del af det lå jo altid hen som fælles græsgange. Ved udskiftningen viste det sig, at der typisk blev 50-60 tønder land (tdl.) eller 30-35 ha pr. helgård. Men der var stor variation. På Stevns havde

f.eks. Holtug kun 46 tdl. men den nærliggende Klippinge med lige så god jord 68 tdl. pr. gård. Da gårdene havde samme hartkorn og dermed skulle svare samme skatter og afgifter, var byer med et stort areal pr. gård klart bedst stillede.

Den del af jorden, som ikke var fælles græsgange, var fordelt på de enkelte gårde. Den bestod af dels spredte agre i pløjemarkerne, dels en mængde små engpletter. Den jord, som mere eller mindre regelmæssigt var under plov, lå ret ensartet på 30-35 tdl. pr. gård.

I det meste af Præstø amt (ekskl. Møn) havde man rent trevangsbrug. Den største del af ejerlavets jord var delt i tre indhegnede vange eller bymarker. Inden for vangehegnene lå såvel pløjejorden som en del engpletter til høslæt. I hver vang var pløjejorden opdelt i et antal åse og disse igen i talrige agre. En ager var typisk på 1/2 tdl., og hver gård hav-

de sin dyrkede jord i form af 60-70 sådanne småagre spredt rundt omkring i de tre bymarker.

Landsbyfællesskabet betød bl.a., at alle måtte følge samme sædskifte. Dette bestod i, at man først havde byg og det næste år rug, hvorefter vangen i det tredje år lå til hvile eller brak og blev benyttet til fælles græsning (fælleden). Mere frit dyrkedes havre samt lidt ærter og vikker.

Hver gård havde årligt 14-18 tdl. tilsået med korn, altså kun ca. halvdelen af jorden under plov og kun 1/3 til 1/4 af ejerlavets samlede areal. En del agre især i den yderste del af vangene eller på dårligere jord blev kun tilsået med længere mellemrum og da som regel med havre. Når disse agre »hvilede«, kunne den enkelte gård frit benytte dem til høslæt eller til tøjregræs for nogle få heste eller køer. Kornarealet kunne typisk bestå af 5-6 tdl. byg, 5-6 tdl. rug og 3-6 tdl. havre samt 1-2 tdl. ærter og vikker.

Den enkelte gårds høslætareal kunne bestå af dels mange små engpletter i lavninger i kornvangene, dels andele i større enge langs moser, søer eller vandløb. Man fik i bedste fald 10-15 små læs hø.

Det var især de fælles græsgange, der varierede i omfang fra by til by. De bestod dels af overdrev, heste- og kohaver o.l., dels af den hvilende vang, fælleden. Hver gård havde ret til at græsse et vist antal husdyr - heste, kvæg, får og svin - omregnet til »store høveder«. Husmænd kunne have ret til at græsse en ko og nogle får. Fattige fæstere, som havde færre dyr end svarende til deres græsningsret, skulle afstå deres »tomme pladser« til andre i byen mod et fast vederlag, der som nævnt lå langt

HOVERI

Bengt

Brugstøp.

under værdien. På overdrev og fælled var græsningsretten som oftest fælles for flere omliggende byer. (Vangelag). Dette forhold fremmede spredningen af smitsomme sygdomme og gjorde det yderligere besværligt at undgå en hård behandling af græsgangene.

Der findes mange oplysninger om størrelsen af husdyrholdet. En helgård havde før kvægpestens tid (1745) typisk 3-4 køer og lige så mange stykker andet kvæg - kalve, kvier og stude. Desuden 10-12 moderfår og 10-12 stk. svin, store og små. Antallet varierede stærkt. De bedste gårde eller fæstere havde som nævnt flere gange så mange produktive husdyr som den dårligste del.

I forhold til det lille antal af produktive dyr virker det overvældende, at hver gård var nødt til at holde 8 heste, nemlig 6 såkaldte plovbæster og 2 lidt bedre heste. De 6 bæster krævedes for at trække den tunge hjulplov. Og et spand vogn- eller rejseheste var nødvendige af hensyn til transport på vejene af herregårdens korn og andre varer og af

hensyn til tvungne kørsler, ægter, for det offentlige. Fra disse egne skulle man desuden til København nogle gange om året med torvelæs af egne varer til salg for at skaffe rede penge. Det store hestehold lagde beslag på en umådelig stor del af landsbyernes foder og græsning, og hestene bidrog samtidig stærkt til at ødelægge græsgangene. Denne byrde var herregårdene helt fri for i hoveriets tid.

De barske klimaforhold

Det er velkendt, at svingningerne i klimaet fra år til år stadig har stor indflydelse på høstens størrelse og kvalitet. Også i de sidste årtier har ekstreme klimaforhold - stærk sommertørke, vedholdende regn i så- eller høsttid, lang og hård frostskaft store problemer. I 1700-tallet blev følgerne langt alvorligere end nu. De svage afgrøder var mindre modstandsdygtige, og så- og høstarbejdet krævede meget længere tid.

Klimaet varierer ikke blot fra år til år, men også over længere perioder. I nutiden, i de sidste 70-80 år, har det normale klima, også i land-

brugsmæssig henseende, været betydelig gunstigere, end i de foregående 6-700 år. Det har været mildere, og med passende nedbør og fugtighed. Vi skal tilbage til Middelalderen, til 11-1200-tallet for at finde lige så gunstigt et klima, som i vor tid. Ind imellem har ligget nogle århundreder med koldere og fugtigere klima. Denne kuldeperiode nåede sit højdepunkt i 1600-tallet, som nu ofte omtales som »den lille istid«.

Der var ikke tale om polarkulde. Men blot et par grader lavere temperatur og større fugtighed kunne være særdeles mærkbar. Det betød flere ugers kortere vækstperiode og større problemer med at få bjerget høsten i tør og sund tilstand. Kolde, våde stalde og for lidt og ofte muggent foder svækkede husdyrene. Også for menneskene har de lange vintre i kolde og fugtige boliger, og ofte med dårlig ernæring, været nedbrydende for helbredet. Modstandevnen mod infektioner var ringe, ikke mindst blandt børnene. Midt i 1600-tallet var folketallet mærkbart faldende. I nogle sydsjællandske sogne døde 30-40% af befolkningen i enkelte epidemiår.

I 1700-tallet var det knap så koldt, men dog køligere end i nutiden, og klimaforholdene var meget varierende og skabte mange gange store problemer for landbruget.

Da man havde vand i overflod

I sammenhæng med klimaet stod det forhold, at jordbund og landskab var præget af en overflod af vand. På grundlag af talrige beretninger fra samtiden beskriver en forfatter, hvordan åer og bække svulmede af vand og engene sivede af væde. Vand blinkede frem over

alt i landskabet. Selv høje agerjorder var fyldt af vandhuller, som først tørrede ud midt på sommeren.

Hydrologiske undersøgelser har påvist, at grundvandet stod meget højere end nu, vandstanden i søer og vandløb ligeledes. Problemerne blev forstærket af det forhold, at vandløbene var tilgroede og uregulerede, og nogle steder af de talrige vandmøllers opstemning af vandet. Som led i de første små landboreformer i 1750'erne blev der givet lodsejerne henstilling om at sørge for oprensning af vandløbene. Som følge af dræning af jorden og regulering af vandløbene og i kraft af stigende vandforbrug blev landet langsomt mere tørt gennem de næste 200 år.

Den vandlidende jord var et hovedproblem for datidens landbrug. Der er mange beretninger om, at jorden blev sent tjenlig om foråret. Så var det umuligt at få lerjorderne behandlet rettidigt med kun eet plovspand, som også skulle pløje hovmarken. På våde enge degenererede plantevæksten, og det kunne være svært at få høet bjerget.

Der var ikke tale om nogen dræning af jorden, ikke engang med åbne grøfter, det kom først efter udskiftningen. Især af hensyn til rugen blev jorden pløjet sammen i højryggede agre med vandfurer imellem. Det kunne fjerne overfladevandet, men på flad jord var virkningen som helhed ringe. På et fladt strøg tværs over Stevns, fra Magleby ind over Raaby, Bjelkerup og Arnøje lyder de hyppigste klager over vandfylde jorder, som hindrer forårsarbejdet. Endnu i 1839 stod store arealer på Stevns ofte under vand om foråret. Også fra Sydsjælland omtales, at det skadelige vand kun-

ne volde stort besvær især på svære og lavtliggende jorder.

Malaria, koldfeber, var i ældre tid og indtil 1870'erne en svøbe i den sydlige halvdel af Sjælland og på Lolland-Falster. Da smitstoffet overføres af visse myggearter, kan den tidligere vandrigdom have fremmet sygdommen.

Høstudbytte og kornpriser

Misvækst på vintersæd og/eller vårsæd kunne være begrænset til lokale områder, bl.a. fordi nedbøren i det enkelte år kan variere ganske meget fra egn til egn. Lokal misvækst kunne være ganske alvorlig for egnens befolkning, fordi en stor del ikke havde midler til at tilkøbe sig fødekorn ude fra.

Mere udbredt misvækst førte uvægerligt til dyrtid, stærkt stigende kornpriser. Det skyldtes, at den danske kornhøst balancerede nært omkring selvforsyning i normale år, samt at tilførsler ude fra sjældent spillede nogen rolle. Hertil kom, at de virkelig alvorlige misvækstår

som oftest skyldtes klimaforhold, som gjorde sig gældende over hele det nordvestlige Europa, med fælles dyrtid til følge.

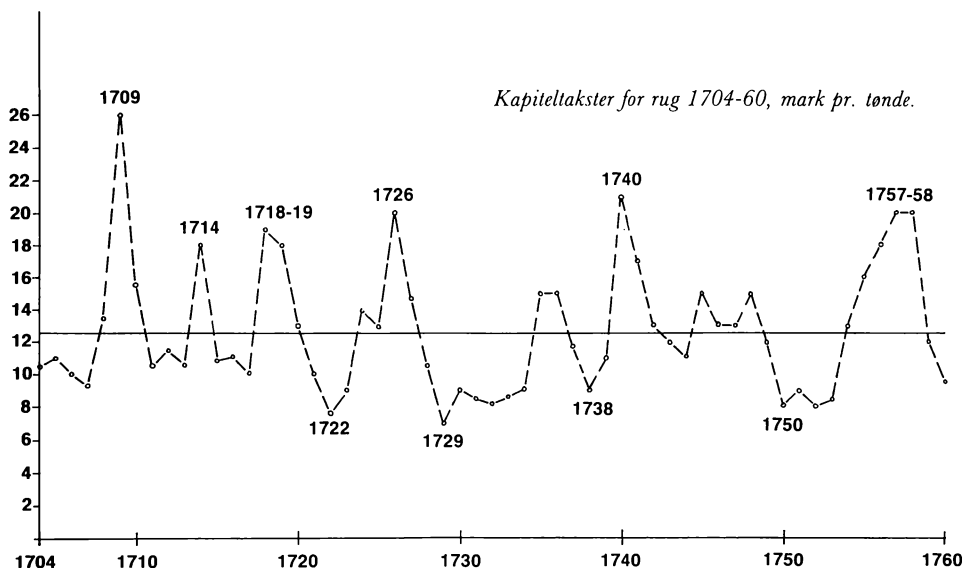
Kornknaphed og dyrtid fik ofte alvorlige ernæringsmæssige følger for den store del af befolkningen både på landet og i byerne, der må betegnes som fattige. Det var nok sjældent, at folk direkte døde af sult, men for lidt og for dårlig føde gennem længere tid nedsatte modstandsevnen over for de mange alvorlige infektionssygdomme, hvis smitte man var meget udsatte for under datidens dårlige hygiejniske og boligmæssige forhold. Dødeligheden var altid høj, især blandt børn, men den øgedes yderligere, når ernæringen blev ekstra forringet som følge af misvækst eller kvægst.

I perioden 1700-1760 svingede kornpriserne stærkt fra år til år, men de viser ingen generel tendens opefter eller nedefter. Derfor kan et gennemsnit af hele periodens kornpriser tages som et tilnærmet ud-

KOLDT VEJR

Beuhtof.

tryk for priserne i et normalt høstår, og svingningerne omkring denne pris vil afspejle de gode eller dårlige høstår.

I den anførte figur er indtegnet kapittelstaksten for rug i Sjællands stift 1704-1760, angivet i mark pr. tønde. Periodens gennemsnitlige pris, 12,4 mark, er indlagt som en ret linie, som de enkelte års priser svinger omkring. Det kan anføres, at prisen på byg viser helt samme mønster, men knapt så store udsving.

Andre faktorer end misvækst kunne tænkes at være medskyldig i nogle af pristoppene, men for alle årene med ekstremt høje priser findes fyldige vidnesbyrd om en lille høst som følge af unormale klimaforhold.

I 1709 ligger prisen på mere end det dobbelte af gennemsnittet, og i yderligere 8 år på 18-21 mark, d.v.s. på 50% eller mere over det normale niveau. Disse 9 år ud af hele rækken på 56 må betegnes som alvorlige misvækstår. Yderligere 3 år vidner

prisen om en dårlig høst, således at hvert 5. år har været præget af ringe høst eller stor misvækst. I disse år ligger prisniveauet 2-3 gange højere, end i de bedste høstår.

Madkornet, rug og byg, var de mest udprægede nødvendighedsartikler i datidens samfund. Derfor har efterspørgslen efter korn givetvis været meget uelastisk. Det betyder, at priserne har svinget stærkere end høsten, eller rettere end udbuddet. En væsentlig del blev jo brugt i gårdenes egen husholdning. Det kan f.eks. tænkes, at en nedgang i udbuddet af korn på blot 25% har været nok til at fremkalde de påviste prisstigninger på 50-100%. Men vi ved intet sikkert om de enkelte års høst. Af sammenhængen mellem udbud og priser kan vi derimod slutte, at bønderne har haft ringe glæde af høje priser, fordi deres normalt kun lille overskud til salg helt er svundet bort, når høsten var meget ringe. Til gengæld har de haft fordel af en god høst, fordi deres overskud er øget forholdsvis

mere, end prisen er faldet. For godsejerne med et stort overskud - som følge af bøndernes hoveriarbejde havde de jo næsten intet kornforbrug hverken til folkehold eller hestehold - har derimod nødårene med de høje kornpriser givet de største indtægter fra kornsalg.

Onde år og gode år

Priskurven giver et fortættet billede af, hvordan nødår og bedre perioder vekslede. 1709 var et nødår over hele Europa efter en af de hårdeste og længste vintre, der er registreret. I 1714 meldes om misvækst fra alle de øst- og sydsjællandske godsområder. Der blev indført forbud mod eksport af alle slags kornvarer.

Der foreligger intet om årsagen til den høje rugpris i 1718. Derimod var 1719 et udpræget misvækstår. Fra Vemmetofte meldes om en tørke og hede, så korn og græs visner bort på marken. Der udbrød blodgang og andre sygdomme blandt menneskene, og mange kreaturer døde af sult og sygdomme. På ryttergodserne eftergav man de store restancer, som opstod i 1719-20. Også 1720 var høsten dårlig, dog ikke af rug.

1726 var der atter udbredt misvækst. Regimentsskriveren for Tryggevælde rytterdistrikt, krigsråd Jens Bruun, indgav i december 1726 en redegørelse om årsagerne til de store restancer, herunder især årets store misvækst. 1727 var også et dårligt år, det ses at et alvorligt misvækstår som regel har eftervirkninger året efter.

Fra 1728 til og med 1739 fulgte nu en usædvanlig lang årrække med relativt lavt prisniveau. Denne periode betegnes ofte som en kriseperiode, og der antydes afsætnings-

problemer som årsag. Det kan for så vidt være rigtigt. Den moderne klimaforskning har dog vist, at 1730'erne over hele Europa udmærkede sig ved et overmåde mildt og gunstigt klima, væsentlig bedre end både det foregående og efterfølgende århundrede. De lave priser er derfor resultatet af en lang række gode høstår. For landsbybeboerne har det sikkert været en god tid, med forbedret ernæring, og der øjnes da også en lavere dødelighed, end datidens normale. Men for godsejerne har det nok været dårlige tider. Det var tilstanden i begyndelsen af denne »kriseperiode«, der var baggrunden for, at stavnsbåndet blev indført i 1733.

De gode og milde åringer fik en brat ende. 1739-41 blev nødår over hele Europa. I 1739 var høsten i Østsjælland nogenlunde i kerne, men lille i halm og hø. Vinteren begyndte så tidligt, at nogle ikke fik sået rug, og vedvarede med mellemrum til ind i maj 1740. Allerede i marts 1740 var der så stor knaphed på foder, at heste, får og svin blev sluppet ud i skove og på overdrev for at bjerge føden. Her blev de i begyndelsen af maj overrasket af stærk frost og masser af sne. Både fra Vemmetofte og fra det tryggevældiske og det sydsjællandske rytterdistrikt meldes, at tusindvis af dyr døde af sult og kulde. Selv svinene, som ingen sygdomme ellers bed på, omkom i stort tal.

Efter den lange vinter fik man først sået i juni måned, og da sommeren 1740 tilmed blev våd og kold, blev høsten yderst ringe. En del af kornet blev ikke modent. Det regnede så vedvarende, at det var umuligt at få tørret og bjerget de skårne tørv. I januar 1741 måtte i Gjorslevs

skove udvises ekstra brænde til bønderne »for at de ikke skulle brænde deres halm og foder«. Der måtte skaffes korn og brød fra København for at hjælpe de mest nødstedte på Stevns. Høsten 1741 blev også ringe, vel bl.a. fordi en del af såsæden var brugt til at holde liv i dyr og mennesker.

De følgende år ser ud til at have formet sig nogenlunde, hvad høsten angår, uden at dog 1730'ernes gunstige klima vendte tilbage. Og der kom andre plager. I 1745-46 blev egnen første gang hjemsoget af kvægstestens hærgen. Efter beretninger fra egnens godser må man skønne, at 80-90% af kvæget døde. I 1749 slog pesten til igen og udryddede de små besætninger, der var blevet bygget op. I 1750 skriver forvalteren på Gjorslev, at bønderne betaler alt for høje priser i leje for køer som følge af den kummerlige husholdning der er hos en bonde, som slet intet kvæg ejer. Ringe og ensidig ernæring gennem flere år kan have medvirket til, at de nordstevnske sogne i 1750-51 blev hjemsoget af en

blodgangsepidemi (dysenteri) med stor dødelighed.

I begyndelsen af 1750'erne havde man nogle gode høstår, men fra 1755 kom der fire dårlige år på rad. Årsagen var sene vintre og meget fugtige somre. Det kneb med at få vårsæden moden og meget korn blev høstet i dårlig tilstand. Mange heste døde af indvortes svaghed, som man tilskrev det fordærvede foder, og fårene døde på de fugtige græsgange. Årene 1756 og 1758 var de ringeste. I 1758 måtte Lindencrone på Gjorslev uddele brød og brødkorn til de mest nødstedte.

Om den følgende tid skal blot anføres, at kvægstesten hærgede igen i 1763, og at der i 1770-72 atter var nødår i Danmark og over hele Europa på grund af misvækst.

Den hårfine kornbalance

Datidens forhold var meget ugunstige for korndyrkning. Det gjaldt både klimaet, jordbundens tilstand og den teknik, man rådede over. Derfor blev udbyttet ikke blot lille,

ANGSTEN

men også stærkt svingende fra år til år.

På Gjorslevs hovmarker regnede man i 1760'erne en normal høst til ca. 5 1/2 fold, forstået som høstet korn pr. tønde udsæd. I landsbyerne, hvor man havde færre husdyr og mindre gødning, var udbyttet næppe over 5 fold. Omregnet til nutids mål svarer det til ca. 900 kg pr. ha, vel mindre end 1/6 af nutidens høst i disse områder.

På en typisk fæstegård har man i et middelår højst kunnet høste 90-100 tønder korn. Heraf har tiende samt udsæd til næste års høst forlods taget 30 tdr. eller 1/3. Det meste af havren har måttet gemmes for at give de ofte udsultede heste lidt kræfter til forårsarbejdet. Rug og byg var menneskenes vigtigste fødemidler. Med en husstand på 6-7 personer har der været behov for 30-35 tdr. Rug var det eneste brødkorn. Af byg blev der anvendt meget som gryn til madlavningen og lige så meget til malt. Store mængder hjemmebrygget øl var en livsfornødenhed som ledsager til den megen saltmad og fordi vandet ofte var forurennet og farligt at drikke. Der blev også anvendt nogle tønder ærter i husholdningen.

I jævnt gode år kunne der vel blive 10-20 tdr. korn til salg for at skaffe de nødvendige rede penge til skatter, lønninger og andre udgifter. Men hvis høsten blev blot en fold lavere, var overskuddet væk. Og i de misvækstår, som indtraf et par gange hver 10-år, blev der næppe nok til menneskeføde, og mange manglede penge til at købe korn, som var dyrt i nødår. Iøvrigt beklages ofte, at de fattige bønder var nødt til at sælge korn billigt om efteråret og købe dyrt igen om foråret.

Den møjsommelige korndyrkning

Men når der var så snæver en margin mellem produktion af og behov for korn, hvorfor dyrkede man så ikke noget mere? Det er nævnt, at kun 25-30% af ejerlavenes jord blev tilsået med korn, så det var ikke jord man manglede.

Den mest sandsynlige forklaring er, at man ikke kunne overkomme at dyrke større areal. Både i såtid og høsttid var man under pres. Foråret kom ofte sent, og den våde, udrænnede jord var længe om at tørre op, så den kunne bære hestene. Der blev altid forårspløjet til vårsæden, til byg helst to gange og til havre og ærter en gang. Hver gård rådede kun over trækraft til én plov, og det tog ekstra tid at komme rundt at pløje de mange spredte småagre. Med samme plov skulle man behandle 3-4 tdl. på hovmarken, som kunne ligge ganske langt fra landsbyen. Man skulle normalt kunne pløje 3/4 tdl. om dagen, men efter en lang vinter med dårligt foder kunne plovbæsterne være for svage til at trække en hel dag. I foråret 1759 meldes fra Gjorslev, at pløjningen trækker ud, fordi mange af hestene er så svage, at man kun kan pløje halvt så meget som normalt om dagen.

Hovlodden gik som regel forud, ofte med det resultat, at man ikke fik behandlet landsbyernes lerjorder i rette tid, de blev knoldede og ubekvemme, så kornet ikke blot blev sået sent, men også kom dårligt i gang. På Stevns blev den sidste byg som oftest først sået ind i juni måned.

Det var ikke meget bedre med rugsåningen om efteråret. Høsten

varede som regel til langt hen i september. Derefter »opgav man ævred«, d.v.s. at alle landsbyens husdyr efter gammel sædvane skulle have lov til at græsse frit på stubmarkerne i det mindste i en måneds tid. Det betød, at man først kom i gang med at pløje til rug hen midt eller sidst i oktober, og såningen kunne trække ud til ind i november. Rugen er nok nøjsom, men den kræver et godt såbed, og det har man sjældent kunnet opnå på lerbjorderne så sent på året. Rugen har ej heller kunnet nå at buske sig inden vinteren og er derfor blevet tynd. Det kan ikke undre, at rugen ofte kun gav 3-4 fold.

Stort slid - ringe udbytte

Den korte tid til jordens behandling, den svage trækraft, de spredte agre og hoveriarbejdets forstyrrelser var de faktorer, som tilsammen trak snævre grænser for, hvor stort areal med korn man kunne overkomme at dyrke. Hertil kom, at også det øvrige arbejde med kornet var slidsomt. I godt vejr kunne høstarbejdet være ledsaget af muntert samvær, men selve mejningen med le og opbindingen var hårdt arbejde gennem lange dage. Endnu hårdere og mindre lystig var tærskningen af kornet med plejl og den påfølgende rensning. Det skete indendørs i tærskeløerne og varede ved hele vinteren igennem. Efter fugtige høstår har det også været et meget usundt arbejde, fordi luften i loen er blevet fyldt med svampesporer. Vi ved i dag, at sådanne forhold kan give alvorlige lidelser i åndedrætsorganerne.

Som årsager til, at det store slid kun gav et ringe udbytte, er allerede peget på den vandlidende jord, den

sene såning og den korte vækstperiode. Ofte peges også på manglende gødning. Det er rigtigt forstået på den måde, at kornet led under mangel på tilgængelig næring som følge af langsom omsætning i den våde, iltfattige jord, og fordi kornets rodnet kun blev svagt og overfladisk udviklet. Derfor kunne man se en virkning af den let tilgængelige næring, som blev tilført med de små mængder gødning, og mere gødning kunne i nogen grad have modvirket de dårlige vækstvilkår.

Den fugtige og kun overfladisk bearbejdede jord har altid været fyldt med et oplag af ukrudtsfrø og rødder af rod ukrudt. Når kornet udviklede sig svagt, tog ukrudtet let overhånd, det være sig senegræs, hejre, klinte, tidslær eller gul okseøjle, også kaldet »onde urter«. Under de givne vilkår har det været på det nærmeste håbløst at bekæmpe ukrudtet, som har medvirket stærkt til at nedsætte kornets udbytte. Til gengæld har det grønne græs mellem kornet bidraget til at øge halmens foderværdi og til at give nogen græsning på stubben efter høst og på fælleden i hvileåret.

Idylliske græsgange - eller sultepladser?

Korndyrkningen var under datidens vilkår slidsom, problemfyldt og lidet givtig. Men hvad så med de store arealer til græsning og høslæt, som hvert år optog mindst 2/3 af ejerlavenes jorder? Var de ikke begunstigede af de fugtige forhold, så de afgav god græsning om sommeren og meget hø til vinterfoder, til gavn for en stor husdyrproduktion? Det kunne man fristes til at tro, men kendsgerningerne viser noget an-

ANGREB

Brylløp.

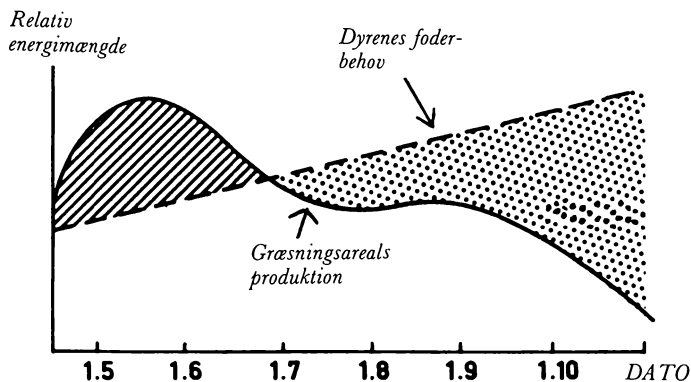
det. Tidligere er nævnt, hvor lille husdyrholdet var. Men trods de store græsarealer og de små besættninger var fodermangel det evigt genkommende problem i det gamle landbrug. Næsten hver sommer kom en periode i juli-august, hvor dyrene gik og sultede på græsgangene. Derfor så man frem til tiden, når de kunne slippes ind på stubmarkerne. Og der var næppe en vinter, hvor der ikke snart efter jul meldte sig frygt for, om foderet kunne strække til, hvis vinteren blev lang.

Man må drage den slutning - eller kan regne sig frem til - at man fik umådelig lille udbytte ud af de vidtstrakte græsarealer. Nu skal det erindres, at der ikke var tale om, at man dyrkede græs, endsige kløver. Plantebestanden på både agre, enge og overdrev var den vækst af græsser og urter, som kom af sig selv under de givne forhold. Selv denne vækst kunne have rakt længere, hvis hver bonde havde haft rådighed over sit areal og havde kunnet regulere udnyttelsen og skåne græstæppet. Men det gik her som over alt i

verden, hvor der praktiseres fælles græsning, at resultatet blev tidvis »overgræsning« og gradvis forringelse af plantevæksten.

Når fodermangel truede om foråret, måtte en del af dyrene ud, selv om græsgangene var for bløde og blev trampet op til et ælte. Det samme gentog sig om efteråret, når dyrene måtte holdes ude på de fugtige og bløde græsgange til hen imod jul. Om foråret blev det første græs bidt af, inden det rigtig kom i gang, og det fik aldrig fred til en ordentlig genvækst. Særlig mangel blev der hvert år hen på sommeren, når græsvæksten aftog og samtidig behovet steg, fordi ungdyrene voksede til. Så blev plantevæksten slidt og bidt helt i bund. De store flokke af heste var nok de værste til at slide og bide græstæppet i stykker, så man med rette kunne tale om de nøgne fællede, hvor dyrene gik og sultede. Det gik nok værst ud over kvæget, som behøver højere græs, end heste og får.

Det har sjældent været muligt at skåne græsset ved at mindske antallet af dyr. Set fra den enkeltes syns-

Skematisk fremstilling af misforhold mellem et græsningsareals produktion og de græssende dyrs foderbehov sommeren igennem (voksende ungdyr). Efter »Det igenvåxande odlingslandskapet«.

vinkel var den fælles græsning et frit gode, som det gjaldt om at udnytte mest muligt. Den bedre stillede del af bønderne har tilstræbt at have flest mulige dyr på græsningen ved at overtage kvoter for en billig penge fra de ringere stillede, som havde færre dyr, end deres ret. Desuden krævede en regulering fælles beslutninger, ofte mellem flere landsbyer, som havde andel i græsningen. Derfor stod det samlede antal dyr som oftest uændret, selv om græsningen gradvist forringedes. Efter udskiftningen, da hver fik ansvaret for sin egen jord, viste det sig snart muligt at holde større og bedre besætninger på samme arealer.

De degenererede husdyr

Det typiske husdyrhold var præget af misforholdet mellem de små kvægbesætninger og det store hestehold. Desuden var alle husdyr små og havde ringe modstandsevne over for sygdomme. Hovedårsagen hertil var formentlig, at husdyrene gennem århundreder havde fået for lidt og for dårligt foder. Underernæring samt mangel på proteinstoffer, vitaminer og mineralstoffer kan

især have påvirket de drægtige dyr samt opdrættets udvikling både før og efter fødselen. Fortsat gennem mange generationer har det givet husdyrene det degenererede præg, som vi møder i 1700-tallet. Måske har også indavl spillet en rolle.

Der findes mange oplysninger om køernes vægt. Midt i 1700-tallet vejede en ko ikke meget over 200 kg. Efter udskiftningen steg vægten gradvis i takt med, at græsmarkerne blev bedre og høvlen større. Omkring 1870, inden der endnu var tale om rationel avl i bondebruget, var vægten nået op på 300-350 kg. Nu vejer en ko af de større racer mindst 550 kg og en jerseyko mindst 400 kg. Den årlige ydelse i 1700-tallet skønnes her og i de omliggende lande at have udgjort 6-700 kg mælk, kun 1/10 af ydelsen i nutiden.

For hestene var forholdet tilsvarende. På Vemmetofte målte man i 1759 et stort antal heste. De målte i gennemsnit kun ca. 8 kvarter i højde, eller ca. 125 cm, lidt mindre end de senere Islændere. Omkring 1870 var den almindelige højde på heste i Sydsjælland ca. 10 kvarter. Forval-

teren på Gjorslev beklagede i 1752, at selv om de velstillede bønder anskaffede bedre heste, så blev afkommet kun til plovbæster på de fælles græsgange. Han bemærkede også, at det var vanskeligt at få hopperne i fol, når de i forsommeren var udmattede af ringe foder og hårdt arbejde.

Den utilstrækkelige ernæring har svækket husdyrenes naturlige modstandsevne og medvirket til den store dødelighed af forskellige sygdomme. Kvægpestens gentagne hærgen er allerede nævnt. Efterhånden lærte man at begrænse udbruddene gennem afspærring og nedslagtning af de smittede dyr. Kvægpesten gav anledning til oprettelsen af Veterinærskolen på Christianshavn i 1773.

Også fårene var ikke sjældent udsat for massedød. I 1730'erne skriver præsterne i Strøby og Hellested, at de næsten ingen lam får i tiende, fordi alle fårene døde i 1734. Også i de regnfulde år i 1750'erne meldes om stor fåredød. Fårene var særlig udsatte for at blive befængt med indvoldsparasitter på de fugtige græsgange. Der kan også, som flere gange i 1800-tallet, have været tale om epidemier af fårekopper.

Vi hører særlig meget om hestesygdomme, fordi hestene var livsnødvendige som trækraft. Hvis de døde eller blev for svage, kunne man ikke få markerne pløjede eller tilsået hverken på hovmarkerne eller i landsbyerne. I mange landsbyvedtægter findes regler om, at heste med skab eller snive skulle holdes borte fra de fælles græsgange. Især skab, et udslet forårsaget af skabmidten, omtales ofte. Lettere tilfælde kunne kureres af kyndige smede - datidens dyrlæger. Men mange he-

ste i dårlig ernæringstilstand døde af skab. Også snive, som var meget frygtet, og som kunne smitte mennesker, nævnes flere gange i forvalterbreve fra Gjorslev. I de fugtige høstår i 1750'erne døde særlig mange heste på alle egnens godser. Flere gange angives, at de døde af en indvortes svaghed, som man - sikkert med rette - mente skyldtes det munde og fordærvede foder. Det var særlig slemt i foråret 1759, efter den katastrofale høst i 1758. Fra Gjorslev meldes, at mange kun kan pløje halvt så meget om dagen som normalt på grund af hestenes svaghed. På Vemmetofte måtte bønderne tage køer til hjælp til pløjningen, og på Lindersvold og Strandegård fik bønderne stude til låns fra Gaunø for at kunne bestride pløjningen.

Den høje dødelighed blandt menneskene

Det er et gråt og trist billede, der tegner sig af de økologiske tilstande, som dannede livsgrundlaget for mennesker og husdyr i en stor del af landet i 1700-tallet. Ublide klimaforhold, våde, kolde og urene jorder, små og ustabile kornafgrøder, degenererede græs- og engarealer, små, svage og lidet produktive husdyr, som måtte opholde sig ude eller i kolde, fugtige stalde. Også menneskenes boliger var små, kolde og fugtige, og det har været vanskeligt at opretholde en nødtørfvig hygiejne bl.a. fordi brændsel til opvarmning, madlavning og vandvarmning de fleste steder var en mangelvare.

Samtidig var der pålagt bønderne store byrder i form af skatter, afgifter og hoveriarbejde. Derfor var der mange, som ingen reserver kunne samle, og de led direkte nød, når

VINTERSKOV

Buyltøp.

de blev ramt af misvækst og husdyrdød. Også størstedelen af den voksende husmandsbefolkning levede fra hånden og i munden og led nød, når der var dyrtid.

Bar menneskene lige som husdyrene præget af de ugunstige økologiske tilstande i landsbyerne? Var deres sundhedstilstand og modstandsevne over for sygdomme lige så skrøbelig og vaklende som husdyrenes? Svaret må utvivlsomt blive et klart ja.

Vor viden om livsvilkårene i 1700-tallet er usikker. Meget af det bevarede kildemateriale er tilfældigt og kan fortolkes forskelligt. Der er imidlertid ét materiale, som både er omfattende og taler et klart sprog. Det er de mange bevarede kirkebøger med deres objektive optegnelser om giftermål, fødsel og død. Her kan man følge alle landsbybeboernes skæbne, både velstille-

de og fattige. En del kirkebøger går tilbage til ca. 1650, og fra midten af 1700-tallet er de fleste bevarede.

I Danmark svinger fødselstallet nu mellem 1-1,5% og dødeligheden svarer til ca. 1% af befolkningen. I 1700-tallet var både fødselstal og dødelighed tre gange så store som nu. Der blev årligt født godt tre børn og der døde ca. tre mennesker pr. 100 indbyggere. I dag er dødeligheden i de fleste u-lande under 1,5%, altså kun halvt så stor som i Danmark i 1700-tallet.

To forhold bør fremhæves i forbindelse med den høje dødelighed i gamle dage. For det første var der tale om store svingninger fra år til år. I nogle år havde man lokalt eller i hele landet en flere gange så stor dødelighed som normalt. Det skyldtes epidemiske infektionssygdomme, som mange døde af som følge af nedsat modstandsevne.

For det andet udgjorde børnedødsfald en langt større andel, end i nutiden. Den store børnedødelighed var nok det mest tragiske element i datidens livsvilkår. Ca. 20% eller mindst hvert femte af de fødte børn døde som spæde, d.v.s. inden de var fyldt ét år. Yderligere 10-15% døde, inden de blev 10 år. Det vil sige, at hvert tredje barn ikke nåede 10-års alderen.

De farlige infektionssygdomme

Også blandt voksne var dødeligheden større end i nutiden, men forskellen var ikke så udtalt som for børnenes vedkommende, og den skyldtes i højere grad de vekslende epidemier.

Gennem århundreder havde store epidemier holdt folketallet i skak. Mest berygtet var pesten, den

sorte død. Da den ramte landet første gang i 1349, bortrev den mellem 1/4 og 1/3 af befolkningen. Siden optrådte den ofte, men mere lokalt. Sidste udbrud her i landet var i 1711, da 22,000 personer eller 1/3 af Københavns befolkning døde. Ved streng karantæne lykkedes det at begrænse sygdommen til København og Helsingør.

Midt i 1600-tallet, da »den lille istid« kulminerede, var dødeligheden så høj, at folketallet faldt stærkt. I 1650'erne vandrede forskellige epidemier rundt i de sjællandske sogne. Måske var der tale om pest, måske plettyfus. Omfanget af disse epidemier kendes kun fra de få sogne, hvor kirkebøgerne er bevarede så langt tilbage. I Allerslev sogn ved Præstø døde i 1655 238 personer eller ca. 40% af befolkningen, og i det nærliggende Udby sogn døde 173 personer. I Magleby sogn på Møn døde i løbet af 1655 og 1656 i alt 327 mennesker, vel op imod halvdelen af den daværende befolkning. Også i Borre sogn døde mange.

I 1700-tallet var epidemierne ikke så voldsomme, men de optrådte ofte lokalt. Under den omtalte misvækst i 1719 døde i det lille Højerup sogn 17 af de knapt 100 indbyggere. Der tales om blodgang, d.v.s. dysenteri, som især smitter gennem forurenede vand og madvarer. I 1750-51, efter kvægspesten, rantes de nordstevnske sogne af en voldsom og langvarig blodgangs-epidemi. Dens forløb, hvem den ramte og hvordan den ytrede sig, er udførligt omtalt i breve fra forvalteren på Gjorslev. Blodgangen fulgtes umiddelbart af en anden sygdom, der omtales som sprinkler, d.v.s. plettyfus, og derefter fulgte koldfeber eller Malaria. I Magleby og Strø-

by sogne døde ca. 10% af befolkningen.

Ved siden af dysenteri har sikkert også tyfus optrådt. Disse maveinfektioner var yderst ubehagelige og ofte dødelige under datidens vanskelige hygiejniske og ernæringsmæssige forhold. En plagsom og udmattende sygdom var koldfeber eller malaria, som var meget udbredt i den sydlige halvdel af Sjælland samt på Lolland-Falster. Den spredes af særlige myggearter, og den forsvandt omkring 1870, da landet blev mere udtørret og der kom flere husdyr, som myggene måske foretrak. Tuberkulose, der kendes som en svøbe i 1800-tallet, har sikkert været lige så udbredt i 1700-tallet.

Den mest frygtede børnesygdom i 1700-tallet var kopper. Der skal have været store epidemier i 1760'erne, da der også på Stevns kan kon-

KROEN

stateres ekstra stor børnedødelighed. Allerede i 1810 indførtes tvungen vaccination. Kopper var den eneste sygdom, der blev fundet et effektivt middel imod, førend vi kommer hen mod slutningen af 1800-tallet. Også de almindelige børnesygdomme som kighoste og især mæslinger, som nu anses for harmløse, krævede i datiden mange døds ofre blandt de dårligt ernærede børn. Difteritis, som var kendt og frygtet i 1800-tallet, har formentlig også hæret tidligere. Til stadighed har spædbørnene været udsat for tilfælde af diarrhéer, ofte med dødelig udgang. Der døde særlig mange børn i varme somre, når fødevarerne let blev fordærvede.

Ernæring, modstandsevne og sygelighed

Den store dødelighed i forbindelse med infektionssygdomme må for en væsentlig del forklares med, at befolkningens modstandsevne var nedsat som følge af fejl- og underernæring. Man ved fra den moderne immunologiske forskning, at effektiviteten af vort forsvarssystem mod infektioner er meget afhængig af en tilstrækkelig ernæring. Det drejer sig ikke blot om kalorier og protein, men også om forsyningen med en lang række vitaminer, mineralstoffer og sporstoffer. Med datidens ensidige kost og måske kvalitativt ringe produkter har der været mange muligheder for ernæringsmæssige mangler, som kan have medført en kronisk svækkelse af modstandsevnen.

Under disse forhold har børnene været de mest udsatte. Mange af dem har været svækkede allerede som følge af mødrenes utilstrække-

lige ernæring under svangerskab og diegivning, og den ensidige kost har ofte ikke kunnet dække børnenes ekstra behov under opvæksten. De er blevet yderligere svækkede gennem de udmattende infektioner, som de blev udsat for.

Svarende til den høje dødelighed, især blandt børn, var den forventede levealder kun 35-40 år, det halve af nutidens. Infektionssygdommene var langt den hyppigste dødsårsag, og den senere nedgang i dødeligheden faldt sammen med disse sygdommes aftagende betydning.

Den høje dødelighed er det konstante udtryk for mangler i datidens livsvilkår, d.v.s. for nogle ugunstige vekselvirkninger mellem menneskene og deres omgivelser. Men vi må regne med, at der bag dødstallene lå en tilsvarende udbredt sygelighed, som vi ikke kan måle direkte.

De fleste overlevede jo trods alt de infektioner, som de blev angrebet af. Men sygdomme, som krævede mange ofre, må have haft alvorlige eftervirkninger for mange af de angrebne, som overlevede. Svære maveinfektioner som dysenteri, tyfus og plettyfus og en febersygdom som Malaria har virket stærkt udmattende og medført svaghed gennem lang tid. Det samme har gjort sig gældende for børnenes vedkommende efter f.eks. diarrhéer, mæslinger, kighoste eller børnekopper. Mange både børn og voksne har været kronisk svækkede på grund af tuberkulose eller »engelsk syge«.

Man må altså skønne, at ikke blot var dødeligheden tre gange så stor som i nutiden, men samtidig var den almene sundhedstilstand så dårlig, at det i dybtgående omfang

må have påvirket befolkningens trivsel, vitalitet og arbejdsevne.

Den mangelfulde ernæring og den omfattende sygelighed satte sig spor i menneskenes fysiske udvikling. Der er flere vidnesbyrd om, at menneskene i 1700-tallet var mindre og spinklere, end i vore dage. Det kan ses på størrelsen af gamle dragter og fodtøj i museerne. Fra omkring 1790 angives højden på det værnepligtige mandskab i lægdsrullerne. Nogle ruller fra stevnske sogne viser, at de fleste voksne karle kun målte mellem 160 og 165 cm. En større undersøgelse på Sjælland i 1815 viste en gennemsnitlig højde på 164 cm. Nu nærmer mænds højde sig 180 cm. En ganske tilsvarende fremgang er iagttaget i Sverige.

Hvorfor faldt dødeligheden efter 1800?

Fra omkring år 1800 begyndte dødeligheden at falde over det meste af Europa. Årsagerne hertil er stadig omdiskuterede. Ud over vaccinationen mod kopper menes lægevidenskabelige fremskridt ikke at have haft mærkbar virkning før hen imod slutningen af 1800-tallet, og da var dødeligheden allerede faldet markant. Bedre hygiejne og boligforhold har vel spillet en rolle, og i Danmark havde udflytningen fra landsbyerne sikkert en positiv virkning for en del af befolkningen.

Nogle forskere mener, at den mest afgørende faktor var den bedre ernæring, som fremgangen i landbruget fra slutningen af 1700-tallet skabte mulighed for. Den rigeligere og mere alsidige ernæring øgede befolkningens almene modstandsevne over for infektionssygdomme. Denne opfattelse er som

nævnt blevet styrket gennem de sidste årtiers stærkt forøgede viden med hensyn til ernæringens betydning for vort immunforsvars funktion.

Det er næppe muligt at klarlægge i enkeltheder, på hvilke punkter ernæringen i 1700-tallet især var mangelfuld. For mange kan der have været tale om såvel tidvis underernæring som stadig mangel på flere af de stoffer, som er af væsentlig betydning for evnen til at nedkæmpe infektioner. Vedvarende mangler og fejl ved ernæringen var nok af større betydning end den ekstra forringelse, som kunne følge efter misvækstår eller kvægpest. Sådanne begivenheder fulgtes dog også i nogle tilfælde af øget dødelighed, lokalt eller mere udbredt.

Mennesker og husdyr - fælles skæbne?

I de gamle landsbyer levede mennesker og husdyr i 1700-tallet på mange måder under samme økologiske vilkår. De var udsat for samme klimaforhold, som var ugunstigere end i nutiden. De levede om vinteren sammentrængt i kolde, fugtige bygninger. De skulle direkte eller indirekte leve af plantevæksten fra de samme mangelfuldt dyrkede agerjorder og naturarealer.

Det er tydeligt, at både mennesker og husdyr var mindre og svagere, end i vore dage. Årsagen hertil kan der næppe være tvivl om. Både menneskenes børn og dyrenes afkom blev hæmmet i deres fysiske udvikling og tilstand af mangelfuld ernæring før og efter fødselen, under opvæksten og senere. Følgerne viste sig ikke blot i form af nedsat vækst, men også som ringe modstandsevne over for de mange in-

fektionssygdomme, som både mennesker og husdyr blev plaget af. Heraf fulgte megen udmattende sygelighed, stor dødelighed og nedsat produktiv evne.

De ernæringsmæssige mangler, som både mennesker og husdyr bar præg af, kan måske forklares fuldt ud med, at de anvendte føde- og fodermidler var for ensidige, og at mange individer i perioder kom under sultegrænsen. Man kan dog ikke se bort fra, at jordens dårlige tilstand og behandling kan have haft en ugunstig virkning på kvaliteten af den plantevækst, som mennesker og husdyr skulle leve af. I de sidste årtier har jordbrugsforskningen i stigende omfang beskæftiget sig med, hvordan forskellige dyrkningsforhold påvirker plantevækstens kvalitet, f.eks. indholdet af mineralstoffer, vitaminer og forskellige aminosyrer. Den øgede viden på dette område vil måske efterhånden give øgede muligheder for at vurdere sammenhængen mellem jorddyrkningen på den ene side og mennesker og husdyrs dårlige fysiske trivsel på den anden side i det

gamle landsbysamfund. Med i dette billede hører også den direkte sygdomsfremkaldende virkning af faktorer som muggent korn og foder og indholdet af f.eks. meldrøjer-svampe i rugen i fugtige høstår.

Landboreformer og fremgang

Som nævnt i indledningen begyndte landboreformerne så småt allerede i slutningen af 1750'erne. Bag reformerne lå sikkert en række forskellige interesser og motiver, men der er næppe tvivl om, at en væsentlig faktor var en erkendelse i ledende kredse af den meget dårlige økologiske tilstand i landbruget. Denne erkendelse blev bestyrket af kvægpestens hærgen flere gange i 1740'erne. Det blev tydeligt, at ikke blot fik man kun ringe udbytte ud af de vidtstrakte græsningsarealer, men de bidrog også til spredning af de smitsomme husdyrsygdomme.

Her i amtet er der grund til at erindre, at den som mere end nogen anden bidrog til igangsættelsen af landboreformerne, var greve A.G. Moltke, som ejede ikke blot

VINTER OG KULDE

Bunzlup.

Bregentved, men også Turebyholm, Juellinge, Tryggvælde og Alslev-gården i Præstø amt. Allerede i 1746, efter Frederik V' tronbestigelse, udformede Moltke et program for bl.a. landboreformer. Han fremhævede, at den danske jord var fortrinlig, men den var meget forsømt, og ved en bedre dyrkning og behandling ville den kunne yde dobbelt så meget som hidtil.

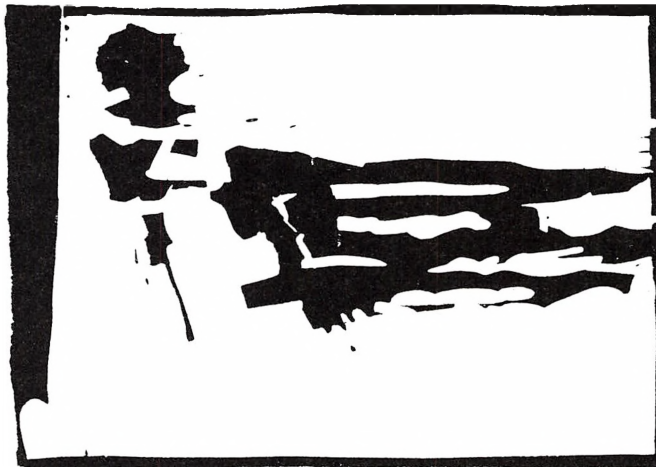
Greve Moltke stod bag ved landbokommissionen af 1757 og de første forordninger fra slutningen af 1750'erne, som tog sigte på ophævelse af de skadelige fællesskaber mellem flere lodsejere og flere landsbyer. Han tog også fat på at gennemføre reformer på sine egne godser. Allerede i 1751 fik han delt det store overdrev på Stevns, så hans egne bønder i Hellested og Frøslev sogne fik deres andele af overdrevet for sig selv. Fra begyndelsen af 1760'erne omlagde han driften på sine hovedgårde til holstensk koppelbrug, og i 1770'erne tog han fat på at omlægge landsbyernes marker fra trevangsbrug til koppelbrug. Det indebar, at udmærker og overdrev gradvis blev opdyrket, al egnet jord blev taget under plov, hver gård fik sin jord samlet på kun et eller to steder i hvert af de 10-12 kobler, og der blev indført hvede- og kløverdyrkning. Denne omlægning gav gode resultater, jorden blev bedre dyrket, ydede mere af både korn og græs, og der kunne holdes mere kvæg.

Moltkes reformer blev efterlignet i landsbyerne under Vemmetofte og flere andre steder i Præstø og Sorø amter. De gav gode resultater i en overgangsperiode, men betød, at den endelige udskiftning og udflytning kom ret sent i disse landsbyer.

Lindencrone på Gjorslev gennemførte også tidligt reformer, men de var af en helt anden karakter. I løbet af årene 1767-71 skænkede han de 243 bønder på sit store gods arvefæsteskøder på deres gårde og ophævede hoveriet mod en pengeafgift. Der blev hverken gennemført omlægning af driften eller udskiftning. Disse reformer skabte ikke megen fremgang de første par årtier, men på den anden side var tilstanden i godsets landsbyer langt fra så ringe, som det længe er blevet hævdet i litteraturen. Reformerne fremmede bøndernes selvstændighed, og i løbet af 1790'erne gennemførte de med egne midler og kræfter en særdeles god udskiftning og hurtig udflytning af de fleste gårde fra de store landsbyer. Derefter tog man også her fat på hvede- og kløverdyrkning og udvidet ærte- dyrkning.

Med især udskiftningen som forudsætning og drivkraft bredte fremgangen i landbruget sig efterhånden over alt. Med den nye markinddeling og med bedre fodrede heste kunne man overkomme at holde større arealer under plov, behandle jorden bedre og dyrke mere korn. Også græsarealerne ydede mere, når de indgik i omdriften, og kvægbesætningerne voksede stærkt.

Fremgangen skabte grundlag for en rigeligere, mere alsidig og mere sikker ernæring. Det var uden tvivl stærkt medvirkende til en jævn nedgang i dødeligheden og en tilsvarende vækst i befolkningen op gennem 1800-tallet. Omkring år 1900 var dødeligheden faldet til ca. 1,5% og altså halveret sammenlignet med 1700-tallet. Senere er der sket en yderligere nedgang til ca. 1%. Langt den største forbedring fandt

SORG

Bevstb.P.

altså sted allerede i løbet af 1800-tallet, og der kan ikke være tvivl om, at bedre ernæring her spillede en afgørende rolle. Det er en af de virkninger af landboreformerne, som sjældent fremhæves så stærkt, som den fortjener.

Tidligere er anført, hvordan husdyrene tiltog jævnt i størrelse gennem 1800-tallet, hvilket også må tilskrives en kraftigere ernæring, ikke mindst af opdrættet. For menneskenes vedkommende vil en tilsvarende udvikling gå meget langsommere, fordi der er meget længere mellem generationerne, men der er ingen tvivl om, at tendensen har været den samme.

Derimod er det tydeligt, at den kraftigere ernæring hurtigt forbedrede landbefolkningens arbejdsevne. Det hårde slid, der straks efter udskiftningen blev lagt i opdyrking, grøftegravning, stenrydning og jordjævning, og senere i mergling og hedeopdyrking, havde næppe været tænkeligt uden en

bedre ernæringsmæssig basis, end der var til rådighed i 1700-tallet.

For 1700-tallets vedkommende pegedes på, at jordens dårlige tilstand og behandling sandsynligvis havde en negativ virkning på plantevækstens kvalitet som ernæring for mennesker og husdyr. En tilsvarende sammenhæng, men i positiv retning, kan tænkes for tiden efter reformerne. Gennem bedre afvanding, kraftigere jordbehandling samt mergling blev landbrugsjorden gradvist omskabt til et sundere og dybere voksemedium for plantevæksten. Det resulterede i større afgrøder. Men måske også i afgrøder, som havde en højere ernæringsmæssig kvalitet, et mere optimalt indhold af de stoffer, som var af særlig betydning for menneskers og husdyrs modstandsevne og fysiske tilstand. I alle tilfælde igangsatte reformerne en positiv vekselvirkning mellem en række faktorer, som samvirkede om en gradvis forbedring af livsvilkårene.

Illustrationerne

I anledning af Stavnsbåndsjubilæet har Historisk Samfund bedt kunstneren Bengt G. Pettersson om at illustrere artiklen »Træk af landsbyens hverdag i stavnsbåndstiden«. Kunstneren siger selv om sine træsnit: »Det er ikke billeder som »illustrerer«, men noget andet. Mine træsnit er halvabstrakte videredigtninger om frygten, usikkerheden, angsten for den tætte og hurtige død, sulten, fugten, hosten og brændevinen.«

Udsnit af benyttet kilde- materiale og litteratur

Utrykt kildemateriale

Tryggevalde rytterdistrikt: regnskaber m.v. 1716-35. Rigsarkivet.
Tryggevalde amt: kopibøger og registre 1729-40. Landsarkivet for Sjælland.
Gjorslev godsarkiv: brevkopibøger 1743-63. Landsarkivet for Sjælland.
Gjorslev godsarkiv: synsforretning 1743.
Kirkebøger og kaldsbøger fra stevnske sogne indtil 1814. Landsarkivet for Sjælland.
Stevns-Fakse herreder: lægdsruller 1791 ff. Landsarkivet for Sjælland.

Litteratur

Chr. H. Brasch: Vemmetoftes historie, 3. del, 1863.
Severin Kjær: Fra stavnsbåndets dage. 1888.
Holger Munk: Rytterbonden. 1955.
Holger Munk: Hesten i Sydsjælland gennem 200 år 1700-1900. 1951.
O. D. Lütken: Beskrivelse over Præstø amt. 1839. Fotografisk optryk 1984.
V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, I. bd.: befolkningen m.v. 1885.
J. Holmgaard (udg.): Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778. Bol og By 1962.
H. Fusing: Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene. Hist. Tidsskr. 11. rk. 1, 1945.
G. Bang: Sjællandske Landbefolkning i det 17. og 18. årh. Hist. Tidsskr. 7. rk. II.
G. Bang: Kirkebogsstudier. 1906.
H. Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk Socialhistorie 4. 1979.

H. Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. årh. 1975.
P. C. Mathiessen: Befolkningens vækst. 4. udg. 1984.
Th. McKeown: The modern rise of population. 1976.
Folke Henschen: Sygdommenes historie. Dansk udgave 1965.
Edw. Gotfredsen: Medicinens historie. 1973.
Ulf Högberg: Svagårens barn. Ur folkhäl-sans historia. 1983.
Jens Larsen: Myggestik (om malaria i Danmark). Skalk 1977, 3.
P. Riismøller: Sultegrænsen. 1972.
R. Jarret (ed.): Nutrition and disease. 1979.
Hugo Mathiessen: Det gamle land. Billeder fra tiden før udskiftningen. 1942.
Claus Bjørn: Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark. 1981.
O. H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning. Godsforvalterbreve 1784-92. 1982.
Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. 1987.
S. P. Jensen: Lindencrones landboreformer på Gjorslev gods 1767-71. Årbog 1984, Historisk samfund for Præstø amt.
S. P. Jensen: Landbrug og landsbyliv på Stevns i 1700-tallet. I Landsbyer på Stevns - før og nu, bd. 3. Stevns museum 1984.
S. P. Jensen: Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914. Samme bd. 4, 1986.
S. P. Jensen: Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år. Tidsskrift for Landøkonomi, 4, 1985.
S.P. Jensen. Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. årh. Bol og By 1987.
(I de anførte artikler af S. P. Jensen findes direkte kildehenvisninger vedrørende en række af bl.a. de landbrugsfaglige forhold, som er berørt i nærværende artikel).

Litteratur om Præstø amt 1987

Amtets historie i almindelighed

Billedkunstnere i amtet er titlen på en håndbog, som Storstrøms amt har udsendt. Hovedparten af de godt 100 sider er helliget omtale af de enkelte kunstnere, men derudover bringes oversigter over gallerier, kunstmuseer og -foreninger, samt andet af betydning i den sammenhæng. Nem og overskuelig at gå til.

Bistum Roskilde und Rügen er en dansk-tysk bog, udgivet af Roskilde Stiftskontor med biskop *Bertil Wi-berg* som ansvarlig. Det er de historiske, kirkelige og kunsthistoriske relationer mellem Roskilde bispedømme og Rügen, der er temaerne på de 154 sider. De forskellige bidragydere behandler naturligt nok (overskriften taget i betragtning) især tiden o.1100 - o.1300. Af særlig interesse for området er *Niels Jørgen Poulsens* kapitel om 16 sydsjællandske kirker, nemlig: Allerslev, Beldringe, Bårse, Hammer, Kalvehave, Kastrup, Køng, Lundby, Mern, Skibbinge, Sværdborg, Udby, V. & Ø. Egesborg, Ørslev og den nedrevne Risby kirke.

Lige syd for amtet, ved Fribrødre på Nordfalster, har arkæologerne

de sidste år undersøgt et vendisk skibsværft fra slutningen af 1100-tallet; hvilket en anden artikel omhandler.

Danmarks længste udgravning hedder en stor, flot og gennemillustreret bog på over 500 sider, som Nationalmuseet har udsendt i samarbejde med Poul Kristensens forlag og Naturgasselskabet. Det er nemlig naturgas, der er årsag til bogen. Arkæologer har foretaget undersøgelser overalt, hvor de 3000 km rør skulle nedlægges - og det er resultaterne af dette »danmarks-historiens største arkæologiske projekt«, som nu foreligger i bogform. Den kommer ikke i handelen, men bibliotekerne har vel sikret sig et forudbestillingseksemplar. Efter et generelt afsnit om arkæologi følger den topografiske del med de lokale udgravninger, og hvem der har gravet. Udgravninger fra flg. sogne i gl. Præstø amt er med i bogen: Alslev, Bjæverskov, Fakse, Fensmark, Frøslev, Glumsø, Gørslev, Herfølge, Herlufmagle, Holme-Olstrup, Hylleholt, Lellinge, Lyderslev, Smerup, Spjellerup, St. Heddinge, Toksværd, Tybjerg, V. Egede og Herlufsholm. Bogen er således et opslagsværk for perioden 1979-86 - men der graves stadig.

Senromanske kalkmalerier (1175-1275) er emnet for det sidste bind af Nationalmuseets imponerende serie om kalkmalerier (Chr. Ejlers forlag). *Ulla Haastrup og Robert Egevang* redigerer de mange forfatteres bidrag, der følger efter en indledning om perioden politisk, maleteknisk, motivmæssigt m.m. Naturligvis er der mange illustrationer på de godt 200 sider, hvoraf den størstedel er i farver. Det er ikke fordi amtet har særlig mange kirker med senromanske billeder, men antallet svarer meget godt til »landsgennemsnittet«. Omtalte kirker: Tyvelse, Karise, Strøby og Fodby (over hvælvene!), samt den spændende Førslev kirke på den anden side af amtsgrænsen mod NV.

Kulturbevaring og dagligliv, sådan lyder titlen på en af Statens Museumsnavn udsendt bog (distribueres gennem Museumstjenesten i Viborg). De 142 gennemillustrerede sider indeholder meget stof om de kulturhistoriske bevaringsinteresser. Den største del af bogen udgøres af 13 konkrete eksempler på etnologiske undersøgelser landet over. 2 bidrag er lokale. *Palle Ove Christiansen* skriver med landsbyer som udgangspunkt om Toksværd, Gødstrup og Dysted; selv om de 3 byer kaldes »A, B og C« for at gøre det mere alment. Han har tidligere udgivet bogen »Fire landsbyer«, som artiklen er uddrag af.

Bjarne Stoklund bringer et sammandrag af sin bog: »Huset og skoven« i artiklen om »Båndkæppesko-ven og Sydøstsjællands kulturhistorie«. Det er skovene fra Kalvehave til Jungshoved og udnyttelsen af disse til tøndebånd og æbleproduktion, der især behandles.

Kalk - et naturprodukt. Forlaget Skarv har udsendt en bog om kalk, henvendt til folkeskolens ældste klasser og interesserede voksne. Udover at fortælle om kalken som råstof i nutiden, får vi en spændende indføring i kalkens historie og arbejdernes forhold omkring århundredeskiftet. En stor del af bogen handler om Faxe Kalkbrud, men også Stevns - og Møns klinger får en omtale. En rigt illustreret bog, der er god at læse før en ekskursion til stederne. De 64 sider er forfattet af *Kaj Boldt*.

GO·DK, en noget kryptisk titel, men for indforståede lærere er den tydelig nok: Geografforlagets Danmarksgeografi. Denne flotte geografibog har en lokal forfatter som bagmand, nemlig: *Nils Stahlschmidt*, som har hentet nogle af bogens typeeksempler fra egnen - såsom Holmegårds mose og glasværk, samt et økologisk landbrug ved Præstø (Gl. Oremandsgård).

FASAN's - det fælleskommunale affaldsselskab, som næsten alle kommuner i amtet er med i - bliver behandlet af selskabets direktør, *Tony I. Nielsen*, i Geografforbundets tidskrift: *Geografisk Orientering* 87:6. Hæftet er et temanummer om affaldsproblemer.

Fortidsminder i Sydøstsjælland hedder et lille kort, der er udgivet af Fredningsstyrelsen og Storstrøms amtskommune. Efter en indledning med historisk oversigt, har hvert enkelt minde fået sin kortfattede omtale. Fås på turistkontorer og i amtet.

Skytte Lars - en krybskyttes erindringer 1874-1930 er den titel, som *Jesper Laursen* (forlaget Skippershoved) har givet en erindringsbog af *Lars Chr. Nielsen* (står som forfatter på bogen). Bogen skal ses i forlængelse af »Krybskytter i Danmark« fra 1986, hvor Skytte-Lars havde et kapitel. Nu har han en hel bog på 216 sider, og alligevel er de originale erindringer skåret ned til ca. det halve! Samtidig er en mængde gl. spændende, relevante fotos fundet frem. Lars var født i Aversì, og startede som hyrdedreng i nærheden; blev senere karl (Broksø og Rislev) og arbejdsmand i Næstved. Før han var 20, havde han både fået barn (gift 2 år senere) og sine første erfaringer med krybskytteri i Stenskovent. Senere udvidedes jagtterænet til hele omegnen, og især de store godser mod Haslev holdt for. Efterhånden var han ikke i stand til at passe et »normalt« arbejde, da hans tid gik med retsmøder, fængselsophold og jagt. 1904 blev han »købt« af godserne, hvorefter han som distriktsbetjent skulle jage krybskytter! Derefter fulgte en broget tilværelse som værtshusholder i Næstved. 1912 greb han bøssen igen; bl.a. for at kunne betale de mange børnebidrag - samtidig handlede han med broderier! I denne tid boede han i Vordingborg, men i en periode drev han sit spil i Østjylland. Han døde i 1932 efter at have nedfældet sine erindringer. Spændende og fascinerende læsning, der giver et nærbillede af samfundets nederste lag.

Nationalmuseets Arbejdsmark bringer i år af lokal interesse »Et godt skår!«, som er en artikel om vaser i ind- og udland, skrevet af

Lone W. Sørensen og John Lund. Udgangspunktet er et fund fra Bogø af et fragment af en bemalet skål fra 1800-tallet med Thorvaldsen-motiv.

En anden artikel (*Flemming Kaul*) omhandler den kultiske side af bronzealderen; herunder inddrages den velkendte figurgruppe fra Grevensvænge ved Næstved.

Endelig har *Niels Jørgen Poulsen* skrevet »Udsigt fra Gåsetårnet 1823«. Den omtaler og viser C. W. Eckersbergs panoramategning fra tårnet nævnte år; en tegning, som er næsten 2 1/2 m lang og forsynet med stedsangivelser. En god kilde til byens udseende dengang. Ligeledes er P. C. Skovgaards akvarel af tårn og slotsbanke afbildet.

Strømmen, sådan hedder et lille duplikeret hæfte, redigeret af *Ib Walbum*. Det er de lokalhistoriske arkiver i amtet (på begge sider af Stor»strømmen«), som har udgivet deres årsberegning. Skriftet bringer rapporter fra alle de lokalarkiver, der findes i amtet; og det er egentlig ganske mange: 28 ialt. Flere af dem dækker kun et sogn; de fleste en kommune, mens Næstvedarkivet, som det største omfatter 3 kommuner. Der bringes løst og fast om arkivårets gang for det enkelte område; desuden bringes en praktisk adresseliste.

Enkelte lokaliteter

Aversì. I Statens Humanistiske Forskningsråds nye magasin, *Humaniora*, har *Niels Clemmensen* skrevet om foreningslivet i Aversì, der som andre steder sidst i 1800-tallet, blev tegnet af præster, lærere og bønder. Mange af lederne sad samtidigt i sognerådet, og det er spe-

cielt samspillet mellem foreningseliten og medlemsskaren, der har interesseret forfatteren. Artiklen er skrevet på baggrund af hans bog *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880*, som netop er udkommet fra Den danske Historiske Forening (tilknyttet Københavns universitet). Bogens undertitel: »Periodisering og forskningsoversigt« antyder det teoretisk, videnskabelige arbejde, der behandler foreningerne på tværs i en samfundsmæssig sammenhæng.

Brøderup-bogen, årsskrift for ungdomsskolen og elevforeningen, fokuserer i år på miljøet - omkring os - indeni os - og før og nu. *Peder Ager-snap* har skrevet lidt om stavnsbåndet ud fra sit egnesspil: »Et stolt og ubøjeligt sind«. Af større bidrag i øvrigt kan nævnes *Benny Gensbøls* om fuglelivets ændringer pga. miljøforhold - og *Peder Andersen* fra Jungshoved fortæller om landbrugs problemer. Et foto af gymnastikholdet fra 1904/05 bringes desværre uden navne; ellers et nydeligt hæfte.

Fanefjord kirkes kalkmaleri af Judas er kort behandlet i SKALK 87:5, sammen med de legender, som er bygget op om hans person.

Haslev har, som ekskursionslokalitet i Geografisk Orientering 87:3, fået sig en 8-siders indbydende brochure, der både fortæller lidt om historie, erhverv, boligkvarterer o.l. *Karl Martin List* har skrevet brochuren, og den fås på turistkontoret.

Herlufmagle. Vinteren 86 arbejdede en studiekreds i byen, under ledelse af *Knud Erik Antonsen*, over

emnet »*Folk og huse 1910-45*«. Delta-gerne beskrev ejendommene så grundigt, det nu kan blive på et par måneder. Det er der kommet en duplikeret bog på 112 sider ud af. De fleste ejendomme er fotograferet (eller der er fundet ældre fotos frem), men gengivelsesformen yder ikke billederne retfærdighed. Gl. kort, avisartikler o.a. supplerer de øvrige oplysninger, og for beboerne i sognet er her sikkert ny viden at hente.

»Historisk forening for Herlufmagle sogn« (stiftet 1986) har påbegyndt en »tradition« - nemlig at udgive *Jul i Herlufmagle*. Hæftet på 44 sider er også fotokopieret, men det er lykkedes at lave en pæn og typografisk temmelig homogen sag; bl.a. fordi man overvejende anvender stregtegninger. Disse er for manges vedkommende tegnet af *Knud Erik Antonsen*, som ligeledes har leveret en del af artiklerne, og i øvrigt formidler salget som sekretær i foreningen. Bortset fra div. artikler om jul i gl. dage, indeholder hæftet temaer som »Fra fattiggård til ældrecenter,« »Centralskolen fylder 50 år«, og »Herlufmagle omkring 1950« (referat af et foredrag af *A. Strange Nielsen*).

Herlufflille og Torpe udgør ryggraden i en af årets flotteste, største og mest omtalte bøger: *Richard G. Nielsens »Landsbymiljø i 200 år«* - udgivet af Historisk Topografisk Information i Odense. Bl.a. er der i den forbindelse etableret en plancheudstilling, som p.t. vandrer rundt i landet. Der er lagt megen vægt på at gøre Herlufflille og Torpe til typeeksempler for resten af landet ved lokalhistoriske arbejder. Undersøgelserne er baseret på folketællinger, skø-

der, brandforsikringsprotokoller m.m., samt arbejde i marken. Hver ejendom er gennemgået og beskrevet gennem tiden. Et solidt og grundigt arbejde, der vist ikke kan gøres bedre. Mange nye og gamle fotos, kort og grundplaner ledsager teksten. Bagerst bringes en brugervejledning, ordliste og litteraturfortegnelse. De 256 sider vil senere blive fulgt op af en ny bog om de folkelige, kulturelle og aktuelle sider af samfundet.

Holsteinborg Sparekasse, eller mere korrekt: Sparekassen for Holsteinborg og Omegn, har lidt forsinket udgivet en jubilæumsbog i anledning af de 175 år i 1985. Bogen, der er på 121 sider, hedder *En eg - en eg - og dens mennesker*, og er forfattet af *Ulrich Holstein-Holsteinborg*. Danmarks ældste sparekasse har i dag alle sine filialer i Vestsjællands amt, men den har tidligere haft en afdeling i Næstved 1847-1919, ligesom mange foreninger og private i Næstveds vestlige landdistrikt har brugt sparekassen. Næstved-filialen havde i starten »kontordage« 2 gange om året! Bogen indeholder et væld af navne og tal på bestyrelser, ansatte og afdelinger gennem tiden. Tidligere jubilæer og sparekassens almindelige historie beskrives sammen med eksempler på, hvem der lånte og indsatte i starten. Mange gamle fotos. Sidst i bogen bringes en oversigt over arkivalierne i Holsteinborg Gods- og Egnshistoriske Arkiv, samt hvilke der befinder sig andetsteds. Et solidt kildeskrift.

Hyllinge sogns Samlingshus, der skiftede navn til »Centergården« i 1969, har haft 100 års-jubilæum i 1987. I den anledning har bestyrel-

sen udgivet et hæfte på 56 sider af *Svend C. Dahl*, der lægger vægt på det arbejde, der gik forud for samlingshusets rejsning, samt de første leveår. Der bringes uddrag fra div. protokoller som komplette oversigter over aktiviteter i huset 1888 og 1907, aktiehavere 1888, prislister og byggeomkostninger o.l. Alle formænd og værter gennem tiden er optegnet. Endvidere er den brogede bygningshistorie søgt rekonstrueret, bl.a. via interviews og arkivalier. Hæftet slutter med en status over husets benyttelse 1987 og kildeoversigt. En del gamle illustrationer.

Karise og Mern. Selskabet for Stationsbyforskning (v. landsarkivet i Viborg) og *Margit Baad Pedersen* har udsendt: *Stationsbyliv, Karise 1880-1940* som et delprojekt af et stort forskningsprojekt over stationsbyer, der startede i 1980. På 212 sider kommer forfatteren rundt om vist alle forhold i Karise, som det er værd at skrive om. Udover at behandle byens fysiske rammer og vækst på baggrund af jernbanen, erhvervsliv, offentlige institutioner og andre »traditionelle« forhold - har forfatteren lavet en udførlig sociologisk/demografisk undersøgelse. Den er bl.a. baseret på interviews og folketællinger. Det er således menneskene i byen med deres grupperinger, sociale lag, omgangsformer o.l., som gør bogen særlig spændende. Ligeledes bringes oversigter over udadvendte aktiviteter i Karise 1885, 1915 og 1935. En del gamle fotos er hentet frem til illustration af den indbydende bog.

Mern har også været en stationsby, og den er den ene af 10 byer landet over, som har fået en grundig

omtale i *Niels Peter Stillings: De nye byer*. Det er et digert værk på 579 sider, som er udkommet i samme regi som Karisebogen. Mern har fået et specielt afsnit, men yderligere findes der spredt i teksten et væld af oplysninger, statistikker og illustrationer fra byen; fx om befolkningsudvikling og -sammensætning, erhvervs- og socialstruktur og vandringsmønstret i perioden. Bogen indeholder også generelle afsnit om fællestræk og forskelle for stationsbyer (ikke købstæder) 1840-1940. Alle af den slags byer med over 150 indbyggere i 1911 er medtaget. For vores område vil det sige Fakse, Hårslev, Karise, Glumsø, Mern, Lundby, Hyllinge og Herfølge (i rangorden). Det er et videnskabeligt funderet værk, som ikke alle steder er lige let tilgængeligt, men som man ikke kan komme udenom, hvis man har interesse i emnet / bor et af stederne.

Møn

Stage 1500-1950 og med undertitlen: *Scandinavian Atlas of Historic Towns 5*, er på 64 sider + 24 kortblade i stort format. Der er både dansk og engelsk tekst, hvilket antyder det videnskabelige, internationale præg, der er over bogen fra Odense Universitetsforlag. Det er et byhistorisk arbejde, forfattet af *Poul Tuxen*, som belyser byens og befolkningens forhold i pågældende tidsrum. Der berettes dog også om Stages historie længere tilbage i tiden (by, borg, grundplan og bebyggelsens udvikling). I de 450 år, hvor hovedvægten lægges, belyses byens bebyggelse, befolkning, samt erhvervs- og socialtopografi. Dvs. hvor boede købmændene, søfolkerne, håndværkerne osv.? Hvilke kvar-

terer var for de rige? Fattige? Hovedparten af de eksisterende bykort fra 1659 og frem til i dag er gengivet, ligesom brandtaksationer, skatelisten, folketællinger m.m. er brugt flittigt. Igen en af de grundlæggende bøger for sit område.

Ulfshale-Nyord er »ekskursionslokaliteten« i *Geografisk Orientering* 1987:6. De 8 sider er forfattet af *Holger Hedemann*, som også har taget fotos af disse områder, der specielt er kendte for deres store naturværdier og rige fugleliv.

Næstved

Gardehusarregimentet 1962-1987 hedder en flot, gennemillustreret bog på 247 sider, som regimentets bogudvalg står bag. Som titlen viser, ligger hovedvægten på de sidste 25 år, men samtidig er det husarernes 225 års-jubilæum, og en oversigt over de første 200 år mangler heller ikke (*E.B. Johansen*). Det var i høj grad frygten for en krig mod Rusland og dets kosakker, der førte til oprettelse af et regiment med let rytteri (husarer), fortæller regimentschefen, *P.H. Eichen*, i en artikel, hvor også den videre udvikling omtales. Tyskernes angreb på kasernen i 1943 er en markant begivenhed i lokalhistorien, men i de fleste af de 225 år har regimentet ikke været stationeret i Næstved. Store og små begivenheder gennem de 25 år skildres sammen med et blik ind i årets gang på kasernen. Uddannelsesforhold, materiel, uniformer, konkurrence-ridning etc. får også deres kapitler. Nok så interessant er et afsnit om livet i staldene af *P. R. Lindegaard*; det er en side af regimentslivet, som omverdenen normalt ikke hører så meget om. En oplagt bog til alle militærinteresserede. Forøvrigt følger

et sæt farveplancher med bogen (husarer gennem tiden).

Rytterofficerforeningen, som især er tilknyttet gardehusarerne, har tilsvarende haft jubilæum i 1987 (50 år). Det er en forening af ikke-tjenstgørende officerer. Et medlem af bestyrelsen, *Fritz Larsen*, har forfattet et hæfte på 38 sider i den anledning; og heri fortælles foreningens historie. Efter en nedgangsperiode har foreningen i dag godt 200 medlemmer, så mange som aldrig før. Foreningen har også fugleskydning på programmet (restoplæg: 02-274705).

Kemikalieaffaldslokaliteter i Næstved by er en rapport i 3 bind, som Storstrøms Amt har udsent (en tilsvarende er lavet for Maribo). Det lyder ikke umiddelbart ophidsende i lokalhistorisk sammenhæng, men det viser sig at være et givende bekendtskab. Firmaet I. Krüger, der står bag rapporten, har valgt at medtage næsten alle erhvervsvirksomheder siden midt i 1800-tallet, selv om forureningsrisikoen har været ringe. Der er kortbilag i det ene bind, og her er indplottet de nu- og forhenværende virksomheder på moderne kort - men samtidig bringes en samling af kort fra 1600 tallet til i dag. Et andet bind bringer 10 serier af flyfotos over by og omegn fra 1931 til 1985, heraf vist mange aldrig tidligere afbildede. Billederne er forsynet med nr., hvor virksomhederne er/var placeret. Desuden er bindet forsynet med fotos af gamle virksomheder, hentet fra lokal litteratur. I tekstbindet bringes kommentarer til fotos og kort, de fundne lokaliteter litteratur fra o. 1900, samt naturligvis en sammenfatning. Dvs. her er en ny og spæn-

dende indfaldsvinkel til lokalhistorien.

Middelalderbyen Næstved fra forlaget Centrum, er et led i »projekt middelalderbyen«, som er støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd. *Aage Andersen* har skrevet bogen på 129 sider i stort format. Den er forsynet med mange kort, bl.a. over byens udstrækning til forskellige tider, steder for jordfund, arkæologiske udgravninger o.l. Et afsnit, der diskuterer litteratur og kilder vedrørende byen gør, sammen med oversigterne bagi (og indholdet i øvrigt), bogen til et grundlæggende værk om Næstveds middelalder; videnskabeligt funderet. Bogen samler den nyeste viden op og bringer system i tingene. Af indholdet kan nævnes emner som byens alder, udvikling, afgrænsning, forbindelsesveje med omverdenen, gader og torve, verdslige og gejstlige institutioner, besiddelsesforhold, social topografi, samt reformationens indflydelse. Dertil bilag om Skovklosters ejendomme i byen og de middelalderlige gader.

Næs-tved'ere i folkets hus og Omegn hedder en bog af »F.Hin« (*Folkets Hus i Næstved*). På 207 sider behandles de første 5 år af husets levetid af et forfatterkollektiv med *Pia Sandholt* som flittigste skribent og hovedredaktør. Det er et stykke levende nutidshistorie om »græsrodernes« kamp og foreløbige sejr for deres idé; foreløbig, idet der stadig er økonomiske vanskeligheder. Bogen kommer vist rundt om alle problemstillinger, også anskuet af folk udefra. Der er megen selvkritik i bogen og dermed absolut ikke »frelst« i beskrivelserne. I 1985 blev FHIN en selvejende institution og fundatsen er aftrykt i sin helhed. Alt

ialt et godt bidrag til forståelse af strømninger i tiden på den politiske venstrefløj.

Plejehjemmet Præstehaven har haft 25 års-jubilæum 1. april. *F. Michelsen* har lavet et lille tryk på 10 sider af den grund. Det er en kortfattet, men redelig beretning om hjemmets forhistorie som fødeklinik i den tidligere præstegårdshave i Lille Næstved (Herlufsholm sogn), samt dets videre skæbne i de forløbne 25 år.

»*Organistboligen*« ved Herlufsholm er motivet for Herlufsholm Gymnastikforenings julemærke. Dette hus blev bygget 1742 som skole for almuens børn fra det store sogn. *Helle Jessen* har tegnet mærket for 1987.

Svenstrup skole 1962-1987 er navnet på et jubilæumsskrift i den anledning. På 34 sider fortælles der om skoleplanerne i den gamle Vej-lø-Vr. Egesborg kommune, der førte til oprettelsen af Svenstrup skole - 25 år efter de første planer var fremme! Desuden er der bidrag af skolenævn og -direktør, inspektør, bibliotekar, tidligere og nuværende lærere og elever. Tilsammen tegner de et bredt billede af livet på en centralskole i den forløbne tid. Hæftet er redigeret af 6 lærere på skolen og forsynet med mange gode og sigende fotos.

Næstved og omegn: Næstved Museum har påbegyndt udsendelsen af et årsskrift, betitlet *Liv og levn*. Museets dækningsområde er også Fladså, Holmegård og Suså kommuner. Der er mange interessante småartikler i hæftet på 48 sider og det vil være for omfattende at nævne alle bidragerne. Men et ud-

pluk: museets leder, *Palle Birk Hansen*, har bl.a skrevet om Laurits Pottemager og det nyrestaurerede Vej-lø-krusifiks; *Eske Møller* om villabyggeri i begyndelsen af århundredet; *Rasmus Nielsen* om udstykningen af Raunstrup Hovedgård; *F. Michelsen* om Karrebæksminde 1837-70; *Carsten M. Smidt* om sygehuset 1817-1987 og *A. Strange Nielsen* om Toksværds sidste degn. Hæftet er en appetitvækker, garneret med spændende illustrationer og en pæn layout. Til sidst en forklaring på titlen if. forordet: »Livet aflejrer levnene, som afspejler livet«.

Stevns Museum har udgivet et *Til-læg til Sagn og Overtro fra Stevns*, samlet og redigeret af *Agnete Jensen*. Til-lægget knytter sig til en tidligere udgivet bog, der har været udsolgt, men som også i 1987 er kommet i en ny udgave. Sagn og overtro er altid et emne, der tiltaler mange; og det er da også spændende historier hæftet bringer - inddelt i afsnit om kirker, høje og højfolk, helligkilder, spøgeri og gengangere m.m. De 27 sider er illustreret med træsnit af *Bengt G. Pettersson*.

Roholte Sognelaug står som udgiver af en lille bog på 94 sider, betitlet *Hjemstavsspil*. Det er *Karen Helene Hansen* fra Vindbyholt, som har skevet de 3 spil i bogen. »Fru Merthe til Lindersvold« fra tiden 1662-1724 bevæger sig i de højere sociale lag i samfundet; »Maren Hansdatter« omhandler en sjællandsk bondekones liv 1830-60 (Roholte); »Skrædderen og præsten« afslutter som en lille en-akter fra de gudelige vækkelsers tid (Herfølge præstegård 1837). Sognelaug har fundet det væsentligt, at en bredere kreds får

kendskab til disse hjemstavnsstil - og selv om disse er »stavnsbundne«, vil de da også kunne bruges/udnyttes i andre sammenhænge. Og som et stykke endnu levende kulturhistorie, er det prisværdigt at få bevarer sådanne traditionelle stykker.

Snesere er udgangspunktet i *Nils Hartmanns: Landsbyen, Stavnsbånd og Udskiftning* (88 sider/Gyldendal). Bogen er beregnet til undervisning i folkeskolen, men mange voksne vil kunne få udbytte og fornøjelse af at læse den. Mange forhold er af hensyn til målgruppen forenklet og gjort let tilgængelige, bl.a. ved fiktionsspræget tekst en del steder. Det er mest forholdene før udskiftningen forfatteren har lagt vægt på, og bogen giver et indblik i levevilkår og dagligdag for landbefolkningens sociale grupper i 1700-tallet. Der slutes af med en oversigt over lettere tilgængelig litteratur om emnet. Mange illustrationer ledsager teksten.

Suså kommune. Plastindustriens Arbejdsgiverforening fejrede sit 25 års-jubilæum ved at udgive et lille, men godt debathæfte på 34 sider om *Genbrug og genbefolkning af landsbyerne*, redigeret af *Richard G. Nielsen*. Et af bidragene er skrevet af *Emmy Mandrup* fra Tybjerglille, mens et andet omhandler et forslag fra Suså Erhvervsgruppe om at bygge en helt ny by i kommunen. Derudover er hele hæftet af interesse for alle, der beskæftiger sig med landbosamfundet i dag.

Sydsjællands Landbrugsskole ved Lundby har traditionen tro udgivet et årsskrift. Blandt artiklerne kan nævnes, at *Birgit Rasmussen* skriver

om stavnsbåndsjubilæet i 88 og hvilke aktiviteter, der kan forventes i den anledning. Landmandsuddannelsen gennem 25 år bliver behandlet af den afgående forstander *Jens Børsting*, som sammen med sin kone, *Hanse*, har dannet forstanderpar i lige så mange år. Der har siden starten i 1915 kun været 4 forstandere, så det nye par, *Karsten* og *Inge Urup*, har noget at leve op til.

Tybjerg Herred, der omfatter Suså kommune + sognene Fensmark, Rislev, V. Egede og Næstved Skt. Morten - / Skt. Peders landsogne, er emnet for et hæfte på 72 sider af *K. W. Rasmussen* og *Helge Vangmark*. På forlaget Moroni har de udgivet en komplet afskrivning af 1787-folketællingen for hele herredet. Samtidig er hæftet forsynet med kort fra o. 1800 fra alle landsbyer og herregårde i området. Endvidere er der et personregister over samtlige 5124 personer, der optræder i tællingen 1787. Materialet er således anvendeligt til slægts- og lokalhistorie og giver et overblik over den ældste regulære folketælling i Danmark - og det samfund, den afspejler.

Østsjælland. Som bd. 10 i »Nordiske Fortidsminder, serie B« (Kgl. Nordiske Oldskriftsselskab) er udkommet en doktordisputats af *Ulla Lund Hansen* om skår af importerede glas og keramik fra romersk jernalder. Det er en bog for specielt engagerede, især da den er skrevet på tysk: *Römischer Import im Norden*. Men det er en flot udstyret bog på 488 sider; og alle illustrationer har også dansk undertekst, ligesom der dog er et kort resumé på dansk. Tilsyneladende har Østsjælland i en lang periode fungeret som et slags import-

og fordelingscenter; herfra spredtes varerne til det øvrige Danmark og Skandinavien. Det vigtigste center (og med rigeste fund) udgjorde egnen ved Himlingøje, Varpelev og Valløby, men der kendes fund fra mange flere steder i amtet - som de talrige udbredelseskort og beskrivelser af de enkelte lokaliteter viser.

Personalhistorie

Mogens Gøye er hovedperson i et afsnit i *Det danske godssystem - udvikling og afvikling 1500-1919*, en bog på 240 sider fra forlaget »Historia« i Århus. *Jens Ulrik Engelunds* artikel behandler: »Mogens Gøyes gods-samling og godstab 1500-1544«. Selv om de fleste af hans besiddelser lå i Jylland, ejede han dog også Gunderslevholm og Gaunø godser. Samtidig er han kendt lokalt gennem sin datter, Birgitte, der som bekendt satte sit præg på Herlufsholm (skovkloster, yderligere ejede faren Gøyrnes Gård i Næstved.

Bondeslægten Fyhn har *Erling Petersen* skrevet om i Årbog for Histo-

risk Samfund for Sorø Amt. Slægten Fyhn var vidt forgrenet inden for Øster Flakkebjerg herreds grænser. Fra den nuværende Næstved kommunes vestlige landdistrikt omtales en del personer - og især Anders Fyhn, der var skoleholder i Spjellerup, samt Henrik Andersen, skoleholder i Hyllinge. Tiden er fra 1700-tallet og noget ind i 1800-tallet.

555 danske selvbiografier og erindringer er en kronologisk ordnet fører til alle trykte danske selvbiografier af personer født før 1790. Det er *Harald Ilsøe*, der har skabt bogen, som naturligt nok er præget af den mere veluddannede del af den daværende befolkning. Men også en del bønder og håndværkere er repræsenterede. Alle får en kort beskrivelse og oplysninger om, hvor man kan finde mere. Oplagt til personalhistorie (personregister), men også til lokalhistorie gennem stedregistret - og endelig er der et omfattende emneregister over bl.a. social status, erhverv, køn o.l.

Historisk Samfund for Præstø Amt Oprettet 1912

Styrelsen

Dyrlæge Henning Poulsen, Ved Munkevænget 18, 4660 Heddinge, tlf. 03 70 25 19 (formand). Lærer, cand. pæd. Jens Tommerup, Norgesvej 55, 4700 Næstved, tlf. 03 72 43 91 (næstformand). Sparekassedirektør Preben Andersen, Kostervej 18, 4780 Stege, tlf. 03 81 14 69 (kasserer). Fhv. amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen, Stationsvej 3, 4117 Glumsø, tlf. 03 64 60 26 (sekretær). Undervisningskonsulent Nils Hartmann, Appenæs gl. skole, Gavnøvej 155, 4700 Næstved, tlf. 03 80 00 60 (redaktør af årbogen). Museumsinspektør Birgitte Bille Henriksen, Gl. Præstøvej 24, 4735 Mern, tlf. 03 79 75 17. Overforvalter V. Lundgaard Jacobsen, Nygade 27, 4640 Fakse, tlf. 03 71 35 57. Overlærer Ebba Køie, Kirkebakken 1, Karrebæk, 4736 Karrebæksminde, tlf. 03 74 22 10. Gårdejer Knud Skovbæk, »Bavnegård«, Svanegårdsvej 2, 4734 Allerlev, tlf. 03 79 61 42.

Udvalg

Forretningsudvalg: Formand, næstformand, kasserer, sekretær og redaktør.

Møde- og udflugtsudvalg: Henning Poulsen, Ebba Køie, Gitte Henriksen og Jens Tommerup.

Redaktionsudvalg: Samtlige styrelsesmedlemmer med Nils Hartmann som leder og ansvarlig redaktør.

Ekspedition

Ekspeditionen af årbøger og andre publikationer sker ved henvendelse til samfundets regnskabsfører Niels Juul Nielsen, Skelbyvej 42, 4160 Herlufmagle, tlf. 03 75 01 94 (efter kl. 19).

Generalforsamling og årsmøde

Samfundet afholdt sit årsmøde og efterfølgende generalforsamling lørdag den 19. september 1987.

De ca. 100 fremmødte samledes på Gjorslev Slot, hvor kammerherre Edvard Tesdorff, der selv er et mangeårigt medlem af samfundet, bød velkommen og levende fortalte om dette ældste bevarede og stadig benyttede beboelseshus i Danmark. Stevns ejer her en attraktion, der ikke findes mange steder, og som familien Tesdorff gang på gang viser frem for mange kulturelt interesserede besøgende.

Efter at de mange medlemmer af Historisk Samfund havde set sig mætte på den spændende arkitektur, malerier og indbo, var spørgelysten stor, og Kammerherren forklarede om alle detaljer, og om hvordan han havde hjembragt kunstskatte fra Kina, hvor han havde virket i sine unge dage.

Derefter kørte hele selskabet med kammerherren forrest ud gennem de vidstrakte herregårdsmarker, hvor høsten var i fuld gang, hen forbi Søholm Dybesø, Søgård til Møllesøen, hvor man gjorde holdt ved området nord for søen, hvor der findes en mængde oldtidshøje.

Hele selskabet besteg den største af dem, Fruerhøj, der er 56 m lang, og her fortalte formanden, dyrlæge Henning Poulsen, om den gamle søholmslotsruin ude i søen, om Møllesøen og fortidsminderne.

Generalforsamlingen fandt sted efter kaffen i Traktørstedet ved Bøgeskoven. Kammerherre Tesdorpf blev valgt til dirigent.

Formanden omtalte i sin beretning årets arrangementer, der var blevet afviklet med god deltagelse. Medlemstallet er atter stigende og udgjorde ved årets start ca. 830. Fra og med 1986 begyndte Samfundet at udsende et samlet program for årets aktiviteter. Dette havde vist sig at være en god fornyelse. Formanden gjorde endvidere opmærksom på, at Samfundets bogsamling, der er placeret på Stevns lokalhistoriske arkiv, står til medlemmernes disposition. Samlingen omfatter bl.a. alle de udgivne årbøger samt årbøger fra mange danske og andre nordiske historiske samfund.

Arangementer

Efterårsforedraget på Faxe Bryggeri

om bryggeriets og øllets historie havde desværre samlet alt for få deltagere. Det samme var tilfældet ved naturformidler Svend Thorsens spændende og inspirerende foredrag »Diger og hegn – Landboreformernes gave til naturen«, som blev afholdt i Kongsted forsamlingshus den 19. april 1988 – dagen, hvor der blev udskrevet folketingsvalg?

Til gengæld samlede forårsturen til Gotland i maj mange deltagere, som havde en både spændende og udbytterig tur i smukt forårsvejr.

Søndag den 5. juni afvikledes sommerudflugten, der gik til Ods herred. Deltagerne havde bl.a. mulighed for at se Audebodæmningen, Annebergsamlingerne, Odden kirke og egns museet i landsbyen Stenstrup.

Årsmøde og generalforsamling er planlagt til at finde sted lørdag den 24. september 1988. Deltagerne mødes på Sydsjællands Landbrugsskole kl. 14.

Valg

Ved generalforsamlingen i 1987 genvalgte Henning Poulsen, Preben Andersen og Jens Tommerup.

Som revisor genvalgte K. E. Henriksen og nyvalgte Jan Wulf, Vordingborg.

Økonomi

Ved generalforsamlingen fremlagde kassereren regnskabet for tiden 1/1.-31/12. 1986. Regnskabet balancerede med 20.138 kr. og viste et underskud 4.286 kr. Formuen udgjorde 15.852. Kontingentet for 1988 blev fastsat til 85 kr.

Opskrifter på gode drikke fra Næstved-egnen

Opskrifter på gode drikke fra Næstved-egnen

Handelsmand Peter Jacobsen medførte under sin deltagelse i krigen i 1864 en dagbog, hvori han skrev stikord og korte beskrivelser af de steder, han så under felttoget. Dagbogen kom senere til at tjene som notesbog med optegnelser af familiemæssig karakter og opskrifter.

Til glæde for læserne bringer vi her er udvalg af gode drikke, som vi kan anbefale til læsernes velvillige afprøvning.

1 pot = 0,97 l

1 pund = 0,5 kg

1 qvint = 5 gr

1 pægl = 0,24 l

1 lod = 15,6 gr

Kommen - akvavit

40 potter vel rensed Kornbrændevin destilleres over 2 pund Kommen og 1/4 pund Coriander. Til dette kan sættes 1 pund hvidt Sukker, som er opløst i 1/2 pgl Vand.

Gyldenvand

Kanel 3 lod

Cardemomme 1/2 lod

Muscatblomme 1/2 lod

Pomerantskaller 2 lod

Citronskåller 1 lod

Violer 1/2 lod

Nelliker 1 kvint

Destilleres med 10 pot af den fineste

Spiritus, sødes med 2 1/2 pund Sukker. Nogle ægte Guldblade rives i små Stykker og tilsættes.

Punch Extract

Room 1 pot

Sukker 1 pund

Citronsaft 1/2 pægl

Sukkeret opløses i en pægl vand ved kogning.

Æggepunch

Sukker 1 pund

Æggeblommer 16 stykker

Pidskes med en Skee, heraf en Spiseskeefuld til 1/4 pægl Room.

Kirsebær Aqvavit

Knusede Kirsebær 2 pund

Renset Brændevin 6 potter

Ingefær 1 lod

Kaneel 2 lod

Nelliker 1 lod

Cardemomme 1/4 lod

Sukker 4 pund

Opløses i lidt Saft og naar det er kaaldt, sættes til aqvavitten. Digeres (sies).

Matasia Liqueur

Bittre Mandler stødes med Kirsebærsaft ganske fine.

Nelliker 1/2 lod

Ingefær 1 lod

Cardemomme 1/2 qvint

Velrenset Spiritus 1 potte

Kirsebærstenene knuses og tilsættes 1/4 pund

Kirsebærsaft 1 pott

Sukker, 1 pund, opløses i 1 pægl Saft ved kogning.
Digereres.

Mallurt Aqvavitt

Mallurt, Knopper, Blade
Brændevin 1 1/2 pot
Digeratio (Fortynding)
(Malurt anvendtes førhen meget til medicinsk brug, kan også tilsættes f.eks. absinter og vermouth)

Colera Aqvavitt

Mallurt 1 lod
Pomerants Skaller 1 lod
Angelica Rod 1 lod
Ingefær 1 lod
Nelliker 1 qvint
Brændevin 1 1/2 pot
Digeratio
(Angelica Rod fås af skærmpplanten Angelik. Den anvendtes tidligere især i medicin og ved fremstilling af likører og bittere)

Pomerant Aqvavitt

Pomerants Skaller 4 lod
Umodne pomerantser 2 lod
Galangerrod 2 qvint
Brændevin, 8 grader 2 1/2 pot
Digereres

(Galangarod er af ingefærfamilien. Den indeholder en olie med lugt af kardemomme, benyttes til likører og eddike)

Solbær Liqueur

Udpresset Solbærsaft 1 pot
Spiritus, 12 grader 2 pot
Ingefær 2 lod
Nelliker 1 lod
Kaneel 1 lod
Sukker 1 pund
Digereres

Cochleare Aqvavitt

Cochleare Blade 1/2 pund
Coriander 1 lod
Renset Brændeviin 1 pott
Sukker opløses i lidt vand ved kogning 1/4 pund
Digeratio
(Cochlearia er en korsblomstrende plante, alm. på mange strandbredder. Dens kødfulde blade blev anvendt som middel mod skørbug).

Handelsmand Peter Jacobsen fra Næstved er nærmere beskrevet i artiklen »En patriot og forretningsmand i krig« af Inge Adriansen. Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt, 1979-80, side 7-20.

Salg af publikationer

Følgende årbøger m.m. kan købes ved henvendelse til Niels Juul Nielsen,
Skelbyvej 42, 4160 Herlufmagle:

Årbøger: 1919-1972

Pris pr. bd. 45,00 kr.
Medlemspris: 30,00 kr.

(send en søgeliste. Mange årgange er udsolgt).

Årbøger: 1975-1982

Pris pr. bd. 75,00 kr.
Medlemspris: 60,00 kr.

Årbøger: 1983-1988

Pris pr. bd. 90,00 kr.
Medlemspris: 75,00 kr.

F. Vestergaard:

Salget af Vordingborg Rytterdistrikt

Pris: 60,00 kr.
Medlemspris: 50,00 kr.

Benny Christensen:

Skibsværft og flådebase

Pris: 50,00 kr.
Medlemspris: 40,00 kr.

Nils Hartmann:

Pottemageriet på Rødeled

Pris: 25,00 kr.
Medlemspris: 15,00 kr.

Claus M. Smidt:

Sjølunds fagre sletter

Pris: 40,00 kr.
Medlemspris: 30,00 kr.

F. Michelsen:

Det borgerlige Fugleskydnings Sælskab
i Nestved 1797-1897

Pris: 40,00 kr.
Medlemspris: 30,00 kr.

F. Michelsen:

Næstved 1870. Da banen kom til byen

Pris: 75,00 kr.
Medlemspris 57,00 kr.

Morten Bredsdorff:

Grundtvig og Sydsjælland

Pris 61,00 kr.
Medlemspris: 50,00 kr.

O. D. Lütken:

Præstø Amt 1839 (Indbundet)

Pris: 100 kr.
Medlemspris: 75,00 kr.

J. Ingemann Pedersen:

Susåen og Den danneskjoldske Kanal

Pris 110,00 kr.
Medlemspris: 90,00 kr.

Agnete Jensen:

Højerup gamle kirke

Pris: 30,00 kr.
Medlemspris: 25,00 kr.

Ovennævnte priser er inkl. moms, men ekskl. forsendelsesomkostninger.

